АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

до перспектив нашої ПОЛІТИКИ

Сучасність 1977

АНАТОЛЬ КАМІНСЬКИЙ

ДО ПЕРСПЕКТИВ НАШОЇ ПОЛІТИКИ

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ
1977

Anatol Kaminsky
UKRAINIAN POLITICS:
A Consideration

SUČASNIST' — 1977

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТИ Ч. 119

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Наступ на національну власнопідметність

Національна власнопідметність, або на простій мові — воля бути собою, чи, за Шевченком, бути господарем у своїй хаті — це конечна передумова суверенного й повновартісного буття народу, розвитку його культурного, суспільно-економічного і державного життя. Які б чужі, чи інтернаціоналістичні й універсалістичні елементи не пронизували і не наверствовували національну філософію даного народу, всі вони не в силі затерти і знищити його національної ідентичности, поки в ньому зберігаються відчуття і прагнення тієї власної національної підметности. Фактична перемога націоналізму над універсалістичним і інтернаціоналістичним марксистським комунізмом у т. зв. соціялістичному бльоку — є чи не найяскравішим доказом цього. Власнопідметність є своєрідною константою історичного процесу націй, яка тією своєю "константністю" перевищає навіть саму філософію національного буття. Та остання може змінятися в різних відношеннях і укладах протягом часу і визначати такий, чи інший зміст теж і національної власнопідметности, яка, однак, як психологічна категорія, залишається незмінною. Повновартісна здорова нація завжди хоче бути собою і всякі прояви упадку, загнивання і слабости трактує, як ненормальні і хворобливі,

народними масами є особливо пекучим для нас якраз у теперішній час, коли наш народ опинився знову в такому критичному становищі, що його, за екзистенціялістською термінологією, дехто називає "межовим". Це визначення зовсім правильне з уваги на сучасний масовий і дуже інтенсивний тиск російського імперіялізму на нашу національну субстанцію, спрямований виразно на послідовне і безоглядне нищення нашої нації, в пляні і під претекстом творення "єдиного радянського народу", а насправді російського народу.

Було б помилкою недооцінювати критичність ситуації нашого народу під сучасну пору, чи зокрема закривати кожноденні вимоги й потреби посиленої дії і протидії з нашого боку надіями на те, що душа народу є невмируща. Ще в 1959 році, у самвидавному документі "З нагоди процесу над Погружальським" його автори перестерігали перед таким чисто "ідеалістичним" применшуванням "матеріяльних" вимірів ворожого тиску і русифікації. До речі, вони лише повторили те, що у свій час сказав французький філософ Жак Морітен, а саме, що безсмертною є тільки людська душа, а душа народу, як соціяльна категорія, є витвором реальної дійсности і вислідом постави, прагнень і боротьби даного народу. "Душа народу" не існує сама собою, за неї треба боротися в щоденному житті, на кожному кроці і в кожному часі Це є ніщо інше, як відчуття і активне здійснювання власної людської та національної гідности щонайменше певною кількістю живих людей, певною частиною народу, якщо не цілим його етнічним масивом. Тут маємо діло з певною "соціологічною математикою", яка, не зважаючи на всю пливкість, динамічність і необрахованість соціологічних процесів, все ж таки не лише дає можливість накреслити і схопити дані розвиткові проєкції, але й вимагає для заіснування таких, чи інших явищ здійснення ряду конкретних дій, труду і зусиль, які й визначають засяг і значення відповідних соціологічних величин. Дуже виразним прикладом у цій ділянці може послужити хоча б процес русифікації українського шкільництва, який проходить тепер

в Україні вже навіть на рівні неповносередніх і середніх шкіл та дитячого дошкілля. Режим намагається довести до тотальної русифікації цих шкіл і дошкілля через прямий і посередній тиск, такий хоча б, як:

впровадження російської мови в партійних, адміністративних і громадських інституціях і організаціях;

продумане, рафіноване поставлення української мови, культури, літератури і т. д. в становище спримітивізованого провінціялізму;

забезпечення монопольного (або майже монопольного) становища російській мові в науково-дослідних ділянках;

русифікація університетів, інститутів і шкільництва взагалі;

загальне обмеження функціонального засягу української мови в більшості ділянок державного життя;

підвищення рівня російських шкіл і інститутів усіх ступенів і родів та пониження тих, які залишаються з українською мовою навчання;

накидання російської мови в загальнокультурному, мистецькому, літературному і громадському житті;

і, передусім, забезпечення кращої соціяльної і професійної кар'єри та праці взагалі за випускниками російських шкіл, університетів та інститутів.

При цьому режим розраховує на принадність і ефективність всіх цих посередніх і безпосередніх, організаційно-політичних і соціяльно-економічних засобів та заходів і одночасно, для виправдання своєї єхидної політики, вживає назовні "невинного" з формального боку хрущовського шкільного закону з 1959 року, за яким батьки вирішують про те, до яких шкіл мають іти їхні діти. Таким чином уряд УРСР, тобто формально український "радянський", "соціялістичний" і т. д. "уряд", якого першим обов'язком є дбати передусім про українські школи, не лише вмиває від цього руки, але, проводячи антинародну політику русифікації (а не українізації) шкіл, формально спихає відповідальність за це на плечі українських батьків...

Але, з другого боку, це лише одна сторінка медалі, бо

подібно як це робить і повновартісна, здорова людина незалежно від того, що в самий зміст свого життєвого вияву вона може вкладати різні вартості й елементи, згідно з духом доби, чи з власною кожночасною філософією національного буття. Наприклад, історія єврейського народу може послужити клясичним зразком одного і другого: стабільности національної власнопідметности і змінности самої філософії національного буття. Своєї національної власнопідметности євреї ніколи не втратили, хоч їхня філософія національного буття змінялася протягом віків, наприклад, від типічної в XIX ст. філософії пристосування, вершкових інтелектуальних "дріжджів" і послуг для інших народів, спекулятивности й опортуністичної компромісовости в діяспорі, до філософії революціонерів і воїнів та самоутверджених фанатиків і динамічних трудовиків XX ст. на землі Ізраїлю. Цей доволі "карколомний" злам у ментальності, який робить з Ізраїлю особливий приклад, не означає однак, що подібних прикладів не було в інших народів. Навпаки. Процес змін у філософії національного буття є загальним явищем для всіх націй, бо навіть у найбільш "устабілізованих" історично народів без них не обійтися. Цікавим прикладом цього може бути тепер Великобрітанія, з її сучасним шуканням післяімперіяльної філософії національного життя, яка йде по лінії заперечень "національних вартостей" XVIII і XIX століть і відбивається навіть на визначенні нового змісту національної ідентичности. Як відомо, зріст шотляндських і валлійських змагань до щораз більшої автономії й етнічного самоутвердження — з одного боку, а громадянська війна в Північній Ірляндії — з другого, ставить сьогодні на порядок дня саме питання дальшої національної ідентичности поняття "брітанський".

Змінялася філософія національного буття теж і в нашому народі, та, на жаль, не завжди найкраще. Але поки залишалася в нас національна власнопідметність, наш народ завжди оминав смертельні для нього загрози, навіть у найчорніші дні нашої історії.

Міжнародна політологія знає такі терміни, як "психо-

логічне і оперативне мільє" в міжнародній політиці, згідно з якими, першим є світ, як його бачить політик (суб'єктивна категорія), а другим є світ, в якому дана політика проводиться (об'єктивна категорія). Позичаючи ці терміни, можна визначити ними теж відношення між національною власнопідметністю і філософією національного буття. Перша — це суб'єктивна категорія, чи просто психологічна постава; друга — це об'єктивна, конкретна постава народу, як вона виявляється кожноденно в житті. Або ще інакше: психологічна постава тут це суб'єктивне сприймання і відчування себе як нації та визначення її відношення до довколишнього світу. Оперативна постава — це практичне життя національного організму серед довколишнього світу. Кожний народ має національну підметність (поки він є народом) і кожний народ має свою специфічну філософію національного буття. Ні чехам, ні угорцям не бракує національної підметности, але, згідно з їхніми різними філософіями національного буття, інакше вчинили угорці в 1956 році, а інакше чехи в 1968.

Звичайно буває так, що чим більше національна підметність ототожнюється з філософією буття — тим краще для даного національного організму. І навпаки: чим більші "ножиці" між ними — тим гірше для нього. Але ані власнопідметність, ані філософія національного буття — не є якимись абстрактними філософськими поняттями геґелівського порядку, а практичними імперативами щоденного життя.

У випадку поневоленого народу вони зберігають його людське і національне "я" та визначають методи і шляхи щоденної боротьби за його рід, за виховання дітей, за плекання й оборону рідної мови, за школу, культуру, традиції, науку, суспільно-економічні здобутки і т. д. І основним є свідомість того, що без національної власнопідметности немає власної національної філософії життя, а без них народ стає народом невільників, або погноєм для інших народів, або одним і другим одночасно.

Усвідомлення важливости національної підметности

нального буття і політична культура, які в оперті на нашу власнопідметність зможуть протиставитися російському тискові та справляться з його аґресивним "універсалізмом".

Передумовою того всього є передусім відповідна психологічна постава нашого народу, точніше, якщо говорити про теперішній час, — внутрішній психологічний зрив людини і народу, бо тільки за таких умов можна буде говорити про "душу народу", як силовий вимір політики. Тільки конкретні величини і категорії визначають перспективи нашого збереження і розвитку в усіх стадіях і формах боротьби, еволюційних і революційних. Приклад із шкільництвом не є ані одинокий, ані виключний; подібно мається діло з усіма іншими ділянками нашого національного життя.

Російський імперіялізм досягнув тепер вершка свого здеґенерованого шовіністичного насичення і месіянізму, який характеризується непогамованою і необмеженою внутрішньою та зовнішньою експансією. Центральним виміром тієї експансії є якраз вищезгадана концепція "єдиного радянського народу", яка має переформуватися і перелитися у ще більш далекосяжну проєкцію "соціялістичного народу", і включатиме у свою орбіту теж сателітні країни, на що звернув увагу Роберт Конквест у *Совєт Аналіст* з 29 липня 1976. Перші заходи в цьому напрямі появилися, до речі, влітi 1976 р. в чехо-словацькій пресі, покищо, очевидно, як сондувальні бальони, але немає сумніву, що це сталося не випадково, а навпаки, в пляні приготувань для висунення цієї нової аґресивної концепції в дальшому майбутньому. Подібно, як у випадку "єдиного радянського народу", який "твориться" на базі "спільної" соціялістичної економіки, культури, побуту, суспільного укладу і т. д., новий "соціялістичний народ" має творитися на базі тих же самих спільних, соціялістичних основ. Як і у випадку "єдиного радянського народу", так і тут усе вказує на точно випрацьовану і єхидно просовувану стратегію для переведення цієї нової політики в життя.

Зрештою, все це робиться вже з певного благословення

найвищих офіційних чинників: ще на 25-му З'їзді КПРС Брежнєв (загальниково, щоправда) говорив про зближення не тільки націй СРСР, але й сателітів. Уже більш виразно та формально згадав про "соціялістичний народ" у такому ширшому пляні генсек КП Східньої Німеччини Гоннекер на тому ж з'їзді. Очевидно, що сама реалізація цієї концепції прийде пізніше, тим більше, що для цього потрібно відповідних умов, підготовки, випрацювання самих "теоретичних основ" тощо.

І, мабуть, таки не випадково одним із тих, які вже заходяться над випрацюванням і розголошенням цієї концепції, є нацмен, а не росіянин, що лише підкреслює рафінованість Москви. Уліті 1976 року проф. д-р Джунусов Масхуд Садикович відвідував Прагу і при цій нагоді дав "наукове інтерв'ю" щоденникові *Млада Фронта*, в якому він сказав ні більш ні менш, як те, що "в країнах соціялістичної спільноти появилися вже вигляди на створення соціялістичного народу. Створено вже об'єктивні умовини для цього". Одним словом, пора маршувати від "єдиного радянського народу" до "єдиного соціялістичного народу". Не випадково теж перший, який підхопив цю концепцію, був інший "нацмен", цього разу "чехо-словацький", відомий Василь Біляк, з походження українець, який у братіславській *Правді* підкреслив, що "ми розуміємо соціялістичний патріотизм передусім як наше відношення до цілої соціялістичної спільноти, в якій СРСР відіграє вирішальну ролю". [1] Коротко: мали ми єдиний радянський народ і радянський патріотизм, а тепер ще буде соціялістичний народ і соціялістичний патріотизм.

Очевидно, що покищо це все тільки сондувальні щупальця і перші "ластівки" чергової офензиви російського шовінізму й обскурантизму, яких завданням є провірити ґрунт і підготувати опінію сателітних народів і світу для дальших повільних і детально виважених дозувань, які

---

1. Цитати з чехо-словацької преси взяті з *Soviet Analist* 29 липня 1976, т. V, ч. 16.

одночасно, не зважаючи на всі політичні, соціяльні й матеріяльні примани та примуси, фігурально кажучи, не стоїть при кожному батькові чи матері КҐБіст з пістолею при скронях, з вимогою посилати дитину до російської школи. Мало того, існують, принаймні формально, певні правні норми і закони, на які ці батьки можуть покликатися, щоб опертися тому тискові і приманам, (які лише якоюсь мірою спроможні виконувати ролю іншого роду "пістолі"), включно з тим же шкільним законом. Але, щоб опертися тому соціяльно-політичному тискові, потрібно, щоб належно велика кількість батьків рішила висилати своїх дітей до українських шкіл. Бо тільки при відповідній маштабності, поширенню і величині такого рішення ("соціологічна математика") не лише збережеться українське шкільництво, але й відпадуть усякі побоювання *всіх* батьків про те, що, мовляв, "моя дитина не дістанеться до доброго університету чи інституту", "не зробить кар'єри", "не одержить праці" і т. п., бо залишені російські школи — як їх не наділяли б і не протеґували — просто не будуть спроможні ані постачати потрібний людський і професійний матеріял для виконання вимог і потреб модерного, сучасного суспільства, ані не будуть в стані конкурувати з українськими школами в панівному сенсі.

Тут саме і маємо діло з конкретними вимірами "соціологічної математики", де говорять уже самі числа і матеріяльні величини, подібно, як, наприклад, у випадку плянів Сталіна виселити всіх українців з їхньої землі, що було неможливе з уваги на кількісну величину нашого народу.

Якщо, наприклад, у місцевості "Х" щонайменше 70% українських батьків пішле своїх дітей до українських шкіл, то це не лише означає збереження щонайменше 60-70% українських шкіл і забезпечення праці для відповідної кількости українських учителів та викладачів у даній місцевості, але в помноженні на загальну кількість місцевостей в УРСР — збільшує конкретний матеріяльний ефект і по лінії: а) пропорційного збереження українського шкільництва в цілій Україні; б) відповідного пропорційного посилення загально-

го "українізаційного процесу" у високих школах і наукових інститутах; в) скріплення функціональної ролі української мови в усіх ділянках і аспектах народного і державного життя; г) відповідного зменшення ефективности соціяльно-економічного тиску і принадности режимових русифікаційних засобів, яке приведе до належної їхньої невтралізації; і вкінці д) дальшого утвердження і закріплення нашого національного потенціялу.

І навпаки, якщо лише 30% або менше батьків будуть посилати своїх дітей до українських шкіл — такі ж пропорційно будуть неґативні наслідки для нас. Крім цього, ефективність посередніх і прямих примусів і принад може не лише залишатися в дотеперішній силі, але й може проґресувати. Які були б остаточні наслідки цього для українського шкільництва, українських дітей, українських батьків і дальшої долі цілого народу — не важко собі усвідомити.

Об'єктивні обставини в УРСР дуже обмежують, а подекуди майже внеможливлюють всяку організовану масову публічну акцію в оборону української школи і мови. Але шкільні акції, напевно, є легші — з погляду небезпек і труднощів — ніж, наприклад, акції в оборону політичних в'язнів. Отже вони можливі і реальні, в рамках закону і права взагалі. Крім цього, в усяких тоталітарних режимах, ініціятива, думка і чин мусять виходити від кожної окремої людини, на якій, без винятків, лежить неминуча відповідальність за долю молодого покоління і цілого народу. Тому теж і українська людина мусить зберегти в собі ще стільки особистої і громадської гідности, щоб як слід виконати заповіт І. Франка про те, що "кожний знай, що на тобі мільйонів стан стоїть".

Адже в 20-му ст. у нашому народі не йдеться про неграмотні, неосвічені маси, яких треба щойно вчити писати і читати, щоб могти їх усвідомити, "хто ми і чиї діти". Сучасна дійсність вимагає відповідного підходу, постави і методів співзвучних з вимогами теперішнього суспільства. І тому, з тих же причин, тут потрібна не лише просвітянська національна "азбука", але й розроблена власна філософія націо-

царі, і Рейтерн, і навіть Іґнатєви з Мілютіними, а саме, що Росія аж ніяк не була цивілізованою країною; навпаки, їй потрібно було ще величезних людських, економічних і фінансових зусиль, щоб підняти себе на цей рівень. Але цього, мабуть, не знає до сьогодні Кеннан, який повинен знати, як виглядала "цивілізаційна місія" Росії от хоч би в січні 1881 року, коли то ген. Скоболев здобув Геок-Тепе і дав наказ вирізати все чоловіче населення та вбивати всіх, хто пробуватиме втікати... До речі, в той же час, коли різали туркменів, в Україні і Польщі продовжувалася русифікаційна гарячка і ще в 1856 році Валуєв "заявляв", що "нікакой України нє било, нєт і бить нє может"...

Ця двоторовість внутрішньої і зовнішньої експансії не вгавала і за Александра III: продовження уніфікаційної, русифікаційної політики в цілій імперії, зокрема інтенсивно в балтійських країнах, репресії супроти німців у Прибалтиці, яким так багато завдячувала дотепер Росія, визнання антисемітизму, як офіційної політики, включно з встановленням "пояса поселення" для євреїв. І в той самий час: нові спроби інфільтрації в Афганістані і нові авантюри на Балкані. Коли Румелія прилучилася до Болгарії і болгари проголосили "з'єдинену Болгарію", Росія відкликала насамперед своїх офіцерів з болгарської армії і зробила все з свого боку, щоб напустити сербів на болгарів. А коли болгари завдали поразку сербам, російські аґенти викрали князя Александра Батенберґа, як ставленика Великобрітанії.

За часів Миколи II — та сама історія. Росія ще не встигла "стравити" новоздобуті азійські терени, щойно добре вступили на шлях індустріялізації і залізничного транспорту завдяки Вітте, який правив Манджурією, як своєю приватною власністю, а вже всякі безобразови і плеви пруть знову на Корею і на нову авантюру з Японією. Очевидно, не все це діється з самих "патріотичних мотивів", бож, наприклад, сам Безобразов був теж приватно заінтересований, разом з своїми спільниками, у лісових концесіях на річці Ялю в Кореї. І всупереч намаганням і протестам прем'єр-міністра Вітте, міністра закордонних справ Лямс-

дорфа і міністра оборони ген. Куропаткіна — перемогла кліка Безобразова і Плеве. В 1903 році Микола II усуває Вітте і з ним усякі перешкоди для воєнних авантюристів і комерційних спекулянтів, які виразно вели до війни з Японією, точніше до скандальної поразки Росії в 1904-1905 роках.

Напередодні війни з Японією міністер внутрішніх справ Плеве писав, що "ми потребуємо невеличкої війни, щоб зупинити хвилю революції". [5] Ну і 1905 рік показав, як "невеличка війна" зуміла "зупинити хвилю революції"... Небагато бракувало і 1905-ий став би не "генеральною пробою" революції 1917 року, а таки "справжньою" успішною революцією.

А щодо Безобразова, то варто згадати його листа цареві, в якому він писав, що "Далекий Схід є в такій фазі, коли вперта боротьба є конечна для запевнення консолідації нашої імперії; наше панування є остаточною ціллю тієї боротьби; без такого опанування ми не будемо здібні ані володіти жовтою расою, ані контролювати ворожий вплив наших европейських суперників". [6] До речі, ці думки Безобразова залишилися актуальними для імперіяльної Москви по сьогодні.

І знову, поки ще загоїлися рани після воєнної катастрофи 1905 року, після Кривавої неділі 9 січня 1905, після вбивства великого князя Серґеєва Калаєвим, яке, до речі, було зааранжоване Борисом Савінковим і аґентом охрани Азефом; після здушення петербурзького "совєта" і московського повстання, після бунту на "Потьомкіні" і непогашених ще зовсім заграв революції, — режимова Росія рішилася на нову авантюру на Балканах. Хоч імперія була захитана у своїх основах, фінанси зруйновані, фльота на дні Цушіми, армія здеморалізована, — це не перешкодило Ізвольському в

---

5. Harry Schwarz, *Tsars, Mandarins, and Commisars:* A History of Chinese-Russian Relations, Anchor Press, Doubleday, Garden City-New York, 1973, p. 79.

6. Там само, стор. 76-77.

Але ця територіяльна захланність не є одинокою прикметою російського імперіялізму. Дуже знаменний для нього однобічний, крайнє екстенсивний характер російської експансії, яка цілковито нехтує внутрішніми потребами самого російського народу і його національної держави та навіть всупереч їм жене російські народні маси на підбій світу. Тут має місце своєрідний парадокс, якого часто до сьогодні не можуть зрозуміти на Заході, та й не лише на Заході. Бо в той час, коли, згідно з принципами всякої політичної логіки і з простим "хлопським розумом", Росія мала б концентрувати всі зусилля на внутрішній розвиток країни, на покращання долі власного народу, вона робить щось зовсім інше. Мало того, навіть при відсутності об'єктивних передумов для такого чи іншого ходу та в обличчі поважної внутрішньої загрози внаслідок такого ходу, Москва ніколи не мала стриму у своїй експансії, поки її силою не зупиняли. Доходило до таких курйозів, що цю експансію здійснювали навіть всупереч пересторогам і протестам людей з самого оточення царів. Пригадаймо, що за часів Миколи I, в 1844 році зрезиґнував його міністер фінансів Канкрін у протест проти того, що Микола відмовився припинити підбій Кавказу, який доводив державу дослівно до фінансового банкрутства. І знову ж підбій Кавказу проходив якраз у час, коли в Україні політика русифікації і централізації досягала вершка свого насичення. Це був час, коли в Києві "пописувався" губернатор Бібіков, у Чернігові Долгоруков, а в Новгород-Сіверському Воронцов. Якраз Микола I створив був окремий комітет із завданням усунути на Україні, зокрема на Правобережжі, останки української культури і їх зрусифікувати. Тоді ж переведено на російську мову школи, а в судах офіційною мовою стала також виключно російська. Відкритий у 1834 році Київський університет ім. св. Володимира мав теж служити російській, а не українській науці й культурі; для цього встановлено поліційний нагляд за студентами. 1835 року скасовано самоврядування Києва на основі маґдебурзького права, а в 1843 році заведено обов'язкові пашпорти. У 1847-48

роках підпорядковано навчальні округи генерал-губернаторам. А ще перед тим, 1839 року, скасовано на Правобережжі останки унії і почалося переслідування сектантів. І в той же час збудували в Києві фортецю та збільшали військові залоги...

А в самій Росії: того ж року, коли Микола І закладав Київський університет, Герцена заслали у Вятку, а Чаадаєва, який критикував Росію за її відсталість, цар проголосив божевільним. Тож і в цьому брежнєви й андропови з їхніми "психушками" — не ориґінальні.

Очевидно, Канкрін не резиґнував у протест проти русифікації і централізації, але в протест проти нераціональної, руїнницької фінансової політики, що її спричиняла нова хвиля аґресії. Бо той же Канкрін був до такої міри льояльним супроти царя і імперії, що навіть пропонував перезвати Росію на Петровію (від Петра І-го), росіян на "петров'ян", цілу імперію на Романовію, а її громадян на "романівців"...

За панування наступника Миколи І — Александра II, протестував проти підбою Туркестану його міністер фінансів Рейтерн, але переміг тиск Н. П. Іґнатєва і ген. Д. Мілютіна, які були головними промоторами цієї аґресії. І князь Ґорчаков, міністер закордонних справ, який спочатку теж протиставився туркестанській авантюрі, вкінці пояснив своїм колеґам — англійському і французькому міністрам, — що це була звичайна "культуртреґерська" місія Росії, бо, мовляв, "становище Росії є таке саме, як і всякої іншої цивілізованої країни, яка має напівдикі, напівномадні племена за сусідів...". Зрештою в 1944 році Джордж Кеннан теж писав, що "за впертою експансією Росії лежить тільки її довговічне відчуття непевности, притаманне цілому народові, який виростав на відкритій рівнині в сусідстві войовничих номадських народів". [4] При тому, очевидно, Ґорчаков знав те, що знали і

4. Nathan Leites, *A Study of Bolshevism*, Glencoe, Ill., Free Press, 1953, p. 31, and Arthur Schlessinger, Jr., *The Origins of the Cold War*, Foreign Affairs, No. 46, October 1967, p. 30.

1908 році зааранжувати нову затію, щоб добитися відкриття дарданельських проток для Росії. Наслідок — спровокування Австрії до анексії Боснії-Герцеґовіни, перетворення Балканів у справжню "бочку пороху" і приготування ґрунту до 1914 року...

Але, якщо йдеться про аґресію, як таку, то чи Ленін різнився від царів? Чи ж країна, зруйнована війною і революцією не пішла на підбій Европи і світу та не опинилася під Варшавою? Очевидно, тут відігравав поважну ролю передусім ідеологічний елемент, але було б помилкою не добачити і традиційних факторів російського національного політикуму. А зрештою, не така то вже проста справа з тією ідеологією. Без сумніву, Ленін ішов на Европу під прапором універсалістичної ідеології комунізму, але чи в 1849 році Микола І не післав Паскевича в Угорщину громити повстання Косута теж в ім'я ідеології? Адже він це робив в ім'я збереження монархістичного універсального автократизму, подібно, зрештою, як Брежнєв слав у ЧССР 1968 року свої війська для здушення Празької весни. Очевидно, що своїм змістом ці всі ідеології різнилися, але всім їм була спільна певна концепційна універсальність. До речі, Микола І в ім'я своєї монархо-автократичної універсалістичної ідеології збирався ще скоріше, бо в 1830 році, інтервеніювати навіть в Бельгії. Висилці його військ на здушення бельгійського повстання перешкодив лише вибух польського повстання у Варшаві.

Не інакше було і за Сталіна: невдала авантюра в Китаї, допомога в ліквідації китайських комуністів у 1927-1928 рр., скріплення Чан Кай-шека і викинення комінтернівського губернатора Бородіна з Китаю. Виявилося, що Чан Кай-шек просто обдурив Сталіна на "світовій революції", і Бородін склав відповідний епілог до фіяско своєї місії: "Якщо наступний китайський генерал прийде до Москви і почне вигукувати "Хай живе світова революція!", тоді відразу кличте ОҐПУ. Все, що кожний з них хоче, — це рушниці". Але тим не менше Москва постійно втручалася в китайські справи і в 1936-37 роках, у період найбільш масових кривавих чисток у

СРСР, докладала всіх зусиль, щоб довести до війни між Китаєм і Японією.

А перед місією Бородіна було Рапалло, а згодом участь в еспанській громадянській війні, фінляндська авантюра і вкінці пакт Молотов-Ріббентроп. Американський історик Улам правильно стверджує, що "слаба і розтерзана громадянською війною радянська держава у своєму дитинстві ніколи не допомогла німецькому імперіялізмові в такій мірі, як це зробила Росія Сталіна між 1939 і 1941". А що важливіше: "Незалежно від небезпеки на дальшу мету, політика коляборації з Німеччиною включала певний безпосередній риск... Ми знаємо, що, хоч як важко в це повірити з уваги на те, що сталося в 1940 році, — французький і англійський генеральні штаби думали про збройну акцію проти Росії. Альянтський експедиційний корпус був уже напередодні своєї відправи на допомогу Фінляндії в її війні з Росією. А в березні 1940 року були серйозні пропозиції збомбардувати нафтові копальні і рафінерії в Баку...". Однак, "фінляндська війна скінчилася, поки експедиційний корпус рушив у дорогу, а німецький наступ у квітні і травні 1940 року (на західньому фронті) привів до того, що альянтам довелося в поспіху забути про нафтові поля. Але кожна акція могла розв'язати хід подій, які були б змінили цілковито курс історії". [7]

Історія сателітів після 2-ої світової війни ще надто свіжа, щоб тут про неї розводитися. Так само ще дуже свіжі часи Хрущова, а тим більше Брежнєва. Варто все ж таки згадати про Китай, що з нього Москва намагалася зробити свого сателіта; ці спроби скінчилися більш-менш так, як місія Бородіна: Росія, без сумніву, допомогла багато Китаєві економічно в 1950 рр., але своєї цілі не осягнула. Навпаки, Китай виявився завеликим і засвідомим національно, щоб з нього можна було зробити російського сателіта. Перемогла

---

7. Adam B. Ulam, *Expansion and Coexistence, Soviet Foreign Policy, 1917-1953,* Second Edition, Praeger Publishers, New York-Washington, 1974, p. 286.

китайська власнопідметність і китайська філософія буття. Варто згадати теж Кубу 1962 року, авантюри на Близькому Сході, окруження Китаю в Індії і Банґлядеш, Анґолю і Мозамбік в Африці.

Так само, як за царів, не бракує і тепер здорових голосів, які перестерігають перед тими експансивними авантюрами. Ніхто інший, як батько радянської водневої бомби А. Сахаров, осудив таку політику і ніхто інший, як, мабуть, таки найбільший російський письменник нашого часу А. Солженіцин радив кремлівським вождям скерувати експансію російського народу на розвиток північно-східнього Сибіру. Зрештою, є дані на те, що Сахарови і Солженіцини не одинокі із своїми пересторогами, що й не бракує людей "офіційних" "номенклятурних", але їх теж не слухають... А вагомість і актуальність цих пересторог сьогодні, в добу ядерної зброї, більші, ніж за царських часів, бо нехтування ними може довести до катастроф апокаліптичних розмірів у справді універсальному маштабі.

Радянський Союз можна тепер порівняти до надутого пузиря, якого дедалі більше розпирає експансія зсередини і який, при збереженні дотеперішнього політичного курсу ЦК КПРС мусить лопнути або від власного тиску, або від проколення його ззовні при стику із зовнішнім вістрям. Теперішня політика ЦК КПРС виразно веде на дальше прикручування шруб і загострення суперечностей усередині та одночасно, попри всі заяви про розрядку, на дальшу експансію назовні. В першому випадку розвиток іде в напрямі витворення революційної атмосфери і революційної ситуації в куди скорішому часі, ніж це могло б здаватися, у другому — до загострення існуючих і створення нових міжнародних конфліктів, які й при умовах нуклеарного балянсу не виключають воєнних зударів.

Арнольд Вольферс писав, що в міжнародному укладі "можна думати про нації положені між двома полюсами з максимальною і мінімальною тенденцією до наступу, при умові, що цей наступ обіцяє успіх — тобто на одному полюсі з першими, і на другому — з усіма іншими, яких жодна

нагода для успішного наступу не зможе спровокувати на такий наступ". На краю першого полюса він ставить СРСР. Нам здається однак, що на такій скалі аґресивности Росії треба б дати зовсім окреме місце ще далі від першого полюса...

Політичним виявом і виміром внутрішньої і зовнішньої експансії російського імперіялізму є сателізація підбитих територій і як наступний крок — централізація, уніфікація і русифікація. В 1837 році царський кабінет випрацював для Миколи І записку, в якій, між іншим, сказано: "Росія не любить відразу втілювати держави з чужоплемінними елементами. В кожному випадку здається більш доцільно, щоб загорнені країни... залишалися якийсь час під правлінням окремих, але цілковито залежних можновладців".[8] Ледве, чи хтось інший до того часу і опісля зумів так ядерно схопити всю суть сателізації, як це зробили царські міністри. І щодо цього ні Сталін з його "народними демократичними республіками", ні Брежнєв з його доктриною "соціялістичної спільноти", не внесли нічого нового в саму концепцію, як таку.

Україна була першою з країн із "чужоплемінними елементами", яка перейшла ввесь процес сателізації і пізнішої уніфікації й русифікації аж два рази протягом трьох століть. Перший раз — після Переяслава і Полтави в 17-18 ст., і другий раз — після ліквідації Української Народньої Республіки (УНР) в 20 ст. Ця остання історія — ще свіжа, але варто пригадати ліквідацію Гетьманської України.

Після смерти гетьмана Апостола цариця Анна не дозволила на новий вибір гетьмана, але встановила на зразок Малоросійської колеґії т. зв. Правління гетьманського уряду, яке протривало від 1734 до 1750 р. До нього належало три українці і три росіяни, а на чолі його стояв росіянин. Князеві Шаховскому, як голові Правління, було наказано в таємній інструкції поробити всі заходи, щоб зблизити українців з росіянами, включно з поширенням мішаних подруж, і

---

8. *Czerwony sztandar*, червень 1975, ч. 3, стор. 4.

одночасно пильно не допускати до зв'язків з закордоном... Як бачимо, сучасні наслідники російських царів теж нічого нового не придумали в цій ділянці....

Трохи легший курс за цариці Єлисавети, яка дозволила була на вибір гетьмана Кирила Розумовського (1750-1764), закінчився з приходом Катерини II, яка повернула відразу на шлях інтенсивної русифікації і уніфікації. Згідно з її інструкцією для сенату, "Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія — це провінції, які правляться дарованими привілеями і порушувати ці привілеї було б незручно; але не можна вважати ці провінції за чужі і поводитися з ними, як з чужими землями — це був би явний нерозум. Ці провінції, так само як Смоленщину, треба легкими засобами привести до того, щоб вони зрусифікувалися і перестали дивитися, як вовки в ліс". [9] Очевидно, що термін "легкий", зокрема у застосуванні до уніфікаційних та русифікаційних засобів і царів і генсекретарів ЦК КПРС, має свою особливу суть, у якій мало спільного із справжньою легкістю. Але тут, мабуть, і самій Катерині йшлося не про "легкість", а радше рафінованість.

Коли Катерина довідалася про заміри Розумовського встановити спадкове гетьманство, вона примусила його в 1764 році зректися булави. Це й був початок остаточної ліквідації Гетьманської України, як сателіта. 1781 року поділено Гетьманщину на 3 губернії — Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську. В 1782 році розв'язано Малоросійську колеґію, а в 1783 скасовано старий військовий устрій, і козацькі полки переформовано на 10 реґулярних полків російської армії. І одночасно в тому ж році заведено загальне кріпацтво.

Непогамований, екстремний і жорстокий експансивізм російського імперіяльного політикуму, який іде в розріз із справжніми інтересами передусім самого російського народу — це одначе не одинокий " іраціоналізм" в історії Росії. Не менш парадоксальним і іраціональним є факт, що в

---

9. Іван Холмський, *Історія України*, НТШ, Мюнхен 1949, стор. 262-263.

більшості випадків він користувався підтримкою більших чи менших впливових шарів населення і т. зв. народних мас. При тому траплялися "курйози", що в них і важко повірити: адже, наприклад, Лев Толстой рвався у добровольці до Паскевича, щоб іти громити угорських повстанців у 1849 році, а опісля таки пішов добровольцем на підбій Кавказу... І характеристично також, що при зударі двох різних концепцій — реакційно-режимової, авторитарно-імперіяльної з другою, більш поступовою і гуманною — в результаті перемагала перша.

Є ще інший іраціоналізм у російському політикумі, який заслуговує на окрему згадку: це постійна тенденція творити власні штучні реґіональні й універсальні концепції, або переробляти запозичені в інших "на своє копито", з метою дати підбудівку своєму неограниченому месіянізмові. При тому справа тут не в самих концепціях, як таких (бож кожному можна їх видумувати), але в їхньому змісті та спрямуванні, які йдуть, як правило, по лінії цілковитого заперечення існуючої дійсности, нормального розвитку суспільств, цілого історичного розвитку. Адже висувати, наприклад, у нашу добу національного самовизначення концепцію єдиного радянського народу, чи соціялістичного народу — є звичайним безглуздям, яке лише приведе до ще більшого загострення внутрішніх суперечностей у цілому соціялістичному бльоку і до остаточного поламання зубів російського імперіялізму, за якого злочини доведеться розплачуватися російському народові.

Черговий іраціоналізм російської експансивности — це здійснювання її при наявній власній внутрішній слабості і взагалі ставка не стільки на власну силу, як на власну єхидність і рафінованість та поступливість, недорозуміння, чи й дурість інших. Так бувало не раз в історії, так воно є, великою мірою, і тепер.

Бож у парі з аґресивною зовнішньою політикою, карколомними зброєннями і внутрішнім зашморгом, погромами і чорносотенною нагінкою на все, що не російське — дедалі більше поглиблюються суперечності між правлячою клікою і

народними масами, між партією і народами, між росіянами і неросіянами, між партією і віруючими. Стратифікація радянського суспільства щораз більше заморожується по лінії соціяльно-економічного двоподілу з одного боку і національних порізнень з другого Економіка далі шкутильгає, як і дотепер, і так само як французькі, бельгійські та інші капітали не врятували царської економіки, так тим більше не спроможні врятувати радянську економіку таперішні кредити та постачання Заходу і Японії. В своїй основі імперія слаба внутрішньо і під щораз більшим тиском ззовні — передусім збоку Китаю і сателітів. Мало того, в самому режимі не бракує суперечностей, які вже при найближчій зміні кремлівського керівництва можуть виявити себе в усій ширині. Але, замість спрямувати свої зусилля на зреформування цілого внутрішнього устрою і економіки та скріпити себе внутрішньо, дати полегші народам і піднести життєвий рівень населення, режим готується до нових авантюр, в стилі концепції "соціялістичного народу".

У свій час, як писав Мілован Джілас, Сталін теж носився з думкою получити сателітні країни з радянськими республіками і таким чином включити їх у структуру Союзу. Виглядало б отже, що Брежнєв теж не оригінальний з своїм "соціялістичним народом". Насправді, воно так і є, хоч є різниця в самій структурі обох концепцій. Справа в тому, що сталінська концепція була передусім устроєво-адміністративною, чи організаційно-політичною, а брежнєвська є ширшою, соціологічною категорією. Через здійснення сталінської концепції, зокрема з погляду післясталінських часів, могло прийти не лише до применшення статусу сателітів, але й до піднесення статусу союзних республік з усіма імплікаціями такого розвитку на майбутнє для цілої імперії. Натомість брежнєвська концепція "соціялістичного народу" має більш далекосягле нівелююче спрямування, бо вона йде на уніфікацію не лише через усунення устроєво-організаційних, але й викорінення національно-політичних елементів цілих народів.

Але з іншого боку, це лише одна сторінка медалі. Бо так

само, як уніфікація з допомогою русифікації приводить до загострення внутрішніх міжнаціональних відносин і до зросту опору проти російського тиску та до скріплення антиросійських настроїв, так і спроби перенести процес уніфікації на сателітні країни викликає поважний опір проти такої політики, скріплює національну свідомість і власнопідметність сателітних народних мас та творить з них активних сьюзників неросійських народів у боротьбі з російським центром. Мало того, вона посилює теж опір певних сателітних "губернаторів" і їхніх клік, які мусять часто балянсувати між тиском Москви і тиском власних народних мас.

А головне те, що того роду спроби причиняються до витворення ферментів, які сприяють наростанню революційної свідомости і революційної ситуації і тим самим впливають одночасно на скріплення таких же і подібних настроїв у самому СРСР. У висліді маємо загальний зріст і поширення фронту боротьби й антирежимового потенціялу.

Лєшек Колаковскі, колишній комуніст і глибокий знавець та добрий аналітик "соціялістичної дійсности", правильно писав, що "неочікувана і випадкова збіжність різних конфліктів становили джерело всіх революційних ситуацій у модерній історії. Революції ніколи не виникали з якогось одного особливого конфлікту, який мав би поступово зміцнятись і одного дня вибухнути, коли вже завершиться процес його природного дозрівання. Появляються вони, як наслідок непередбаченого зближення різних домагань раптово сканалізованих в одному напрямку. В революційній ситуації, як правильно підкреслив Ленін, існує завжди "керівний конфлікт", або підставове домагання, яке в суспільній свідомості сполучає всі постуляти і всі надії, витворюючи цим способом характеристичну ілюзію єдности. Це може бути проблема війни і миру (як під час лютневої революції в Росії), або прагнення суверенности (як у Польщі в 1956 році), або господарський крах (як у Чехо-Словаччині в 1968 році), що домінує в даній ситуації, визволяючи й

абсорбуючи різні роди енерґії, яка походить з різних, неоднорідних конфліктів. З огляду на неможливість передбачення такого зближення, кожна революційна ситуація є "неправдоподібна", тобто — непередбачальна... У Східній Европі траплялося воно багато разів, коли старі системи були лише один крок від упадку. Бож згідно з якими критеріями могли б ми заперечити, що на Угорщині, в Польщі в 1956 році, в Чехо-Словаччині в 1968 році, у північній Польщі в 1970 році не постала була революційна ситуація? Очевидно, революційні рухи були здушені, але напевно не внаслідок внутрішньої сили, випливаючої з стабільности системи; обов'язковою передумовою здушення тих рухів була або зовнішня аґресія, або страх перед такою аґресією".[10]

Останнім своїм ствердженням Колаковскі порушує дуже важливе питання наявности опозиційних, революційних сил та їхнього активного вияву в самих центрах СРСР, які власне унеможливлювали б цю "аґресію ззовні". Є це, без сумніву, одна з центральних проблем у стратегії боротьби всіх народів т. зв. соціялістичного бльоку.Вона лише ще яскравіше підкреслює тісну пов'язаність між антирежимними силами всередині СРСР і революційним потенціялом сателітних народів. І хоч найбільш догідною революційною ситуацією є такий стан, при якому вона витворюється і розгортається насамперед у самих центральних вогнищах СРСР (Москві, Ленінграді і т. д.), то при певних умовинах не треба виключати, що якраз сателітні фактори можуть навіть вирішально вплинути на такий зріст і вибух революційного потенціялу всередині Радянського Союзу.

Якщо йдеться про "керівний конфлікт" у майбутній революційній ситуації, що про нього говорив Ленін, то внаслідок експансивної, централістично-уніфікаційної політики Москви, ним і надалі залишається в сателітних країнах передусім домагання усунути російську окупацію, яка є центральним джерелом усіх політичних і соціяльно-

---

10. Leszek Kołakowski, Obrona rewolucji, *Aneks*, ч. 4, 1974, стор. 61-62.

економічних домагань цих народів. А це і є та спільна площина, на якій наступає "зближення конфліктів" і сателітних і радянських неросійських народів, як головна передумова для спільного фронту боротьби проти російського імперіялізму. Бож у кінцевому спрямуванні боротьби йдеться ні про що інше, як про збереження власної національної підметности всіх тих народів.

сховки для снайперів і засідок".[1] Коротко кажучи, сама атмосфера Бельфасту і його урбаністика сприяють міській партизанській війні.

Коли ми говоримо в огляді про еволюцію також і про певні форми революційної боротьби, то це діється не випадково. Справа не лише в тому, що сьогодні часто затираються границі між поняттями еволюції й революції, в наслідок чого постала широка сіра смуга мішаних понять, але йдеться головне про те, що визвольний процес треба розглядати як поєднання обох форм боротьби — еволюційної й революційної, при чому якраз еволюція є завжди базою революції.

Повертаючися до вихідного елементу нашого національного потенціялу — народу, як демографічної сили — мусимо передусім сказати, який його стан і які тенденції розвитку на майбутнє. При тому треба визначити не лише самі абсолютні величини у власній історичній перспективі, але й порівняти їх з іншими народами, а передусім з російським. І незалежно від того, які не вигідні і не сприятливі ці дані і співвідношення були б, їх конечно треба визначити не лише для з'ясування фактичного стану, але й для того, щоб зробити з цього стану належні висновки для кожноденних вимог боротьби. Бож якраз цей кожноденний змаг народу за його існування є центральним питанням еволюції. Не треба, зрештою, доводити, що всяке політичне плянування мусить базуватися на реальних величинах, і з цього погляду будь-яка прикрашувальна косметика — статистичного чи соціологічного порядку — означала б обдурювання самих себе.

Почнемо з статистики. У 1970 році в УРСР було 35 284 000 українців, які становили 74,9% населення. У 1959 році українців в УРСР було 32 158 000, що становило 76,8% всього населення. Кількість росіян з 7 091 000 в 1959 році (16,9%) зросла до 9 126 000 (19,4%). Ці числа говорять самі за себе,

---

1. Paul Wilkinson, *Political Terrorism*, John Wiley & Sons New York - Toronto, 1974, стор. 117.

навіть якщо співставити їх з даними за 1926 рік, коли українців на тих самих теренах було 28 550 000 (75,4%) тобто у відсотковому відношенні дещо менше, ніж у 1959, а росіяни нараховували тільки 3 055 000, тобто 8,1%. Бо слід не забувати, що, як порівняти національний склад населення УРСР на 1926 і 1959 роки, то, як писав проф. В. Кубійович, хоч між тими роками "число українців збільшилося на 12,6%, їх відсоток до всього населення залишився майже без змін (лише тому, що три великі національні меншини — євреї, поляки і німці у 1941-46 роках утратили здебільша свій стан посідання"). Це поперше. А подруге: "число росіян збільшилося на 13,2% і їх відсоток зріс з 8,1% до 16,9%, а число інших національностей знизилося з 6 265 000 (у 1926 році) до 2 620 000 (у 1959), тобто на 58,5%, і їхня участь порівняно з усім населенням знизилася з 16,5% до 6,3%. У 1926 р. на 1 000 українців припадало 106 росіян, у 1959 — 220".[2]

Оце й є вся вимовність і виразність вищеподаних чисел з усіма наслідками й імплікаціями демографічного і політичного порядку: зріст українського народу у відсотках на своїх землях позначений знаком мінус, тоді як кількість росіян на Україні постійно зростає, разюче непропорційно на користь росіян. Це зокрема ясно показали останні роки, коли виявилося, що від 1959 до 1971 року кількість росіян зросла аж на 2 035 000.

Далі. Зменшення числа інших національностей (крім російської) виповнилося якраз зростанням кількости росіян, що скріпило питому вагу російського елементу на Україні в усіх відношеннях і позбавило нас наших природних союзників, якими перед обличчям тотального русифікаторського тиску мусіли б стати інші національні меншості, а передусім євреї і поляки. В аспекті загальної антиєврейської й антиізраїльської політики Кремлю, яка й здинамізувала

---

2. В. Кубійович, "Зміни національних відносин в Україні в 20 ст.". *Український самостійник*, грудень 1974, стор. 7.

великою мірою політичну активність євреїв в СРСР, і з уваги на важливу ролю поляків в сателітному "обручі" — це є позбавлення нас певних допоміжних, союзних сил на наших власних землях у спільному неросійському фронті проти російського імперіялізму і шовінізму.

Очевидно, дехто може сказати, що, мовляв, немає ґарантії, що в майбутньому постава єврейського населення не може змінитися на користь росіян, а польська меншість не може стати опорою імперіяльних проєкцій певних шовіністичних польських кіл, які мріяли б про Львів і Вільну. Але й навіть тоді, у тому найбільш несприятливому випадку для всіх трьох зацікавлених партнерів — українців, поляків і євреїв — така ситуація була б для нас вигідніша, бо ми мали б справу з "різнорідними" розділеними противниками, а не однорідним російським масивом.

Ми живемо в післяіндустріяльну добу, на початку т. зв. науковотехнічної революції чи, як її залюбки називають, на порозі кібернетичної, комп'юторської ери. У центрі всіх суспільно-економічних процесів стає місто і робітничий центр з його науково-технологічними установами і висококваліфікованим робітництвом. Їхня роля щораз більше зростає і в чисто політичному сенсі, а зокрема до небувалих дотепер розмірів зростає потенційна роля інтеліґенції — технологічно-робітничої та творчої, з одного боку, й "інтелектуалізованого" робітництва — з другого. Україна в цьому відношенні не пасе задніх. Навпаки, і то попри те, що й у цьому відношенні Москва стосує політику дискримінації супроти нашого народу. Не лише шляхом різних "реформ" концентрується непропорційно більшість основних ресурсів модерної технології на російській етнографічній території, але й навіть відсоток докторських ступенів вищий серед росіян, ніж серед українців. Так, наприклад, за даними на 1970 рік на 1 тис. працюючого населення в УРСР росіяни мають 98 осіб з вищою освітою, а українці тільки 47, а по цілому СРСР росіяни мають 69, а українці тільки 53. Але попри це Україна є вже у стадії початкової науково-технічної революції, мірилом якої є не самі капіталовкладення і валова

продукція, але електронна машина — комп'ютор, організація праці, якість продукції і кваліфікації того, що її продукує. При тому йдеться не про саму "комп'юторщину", а про всю суму суспільно-економічних і освітньо-професійних змін, які супроводжуються передусім великим кількісним зростанням інтеліґенції взагалі.

Як писав Ю. О. Курносов у *Віснику* АН УРСР за грудень 1974 року:

"Однією з характерних особливостей змін у соціяльній структурі суспільства на сучасному етапі є випереджаючі темпи кількісного зростання інтеліґенції порівняно з будь-якою іншою соціяльною групою. Так, в Українській РСР протягом 1959-1970 рр. кількість зайнятих у народному господарстві республіки спеціялістів з вищою і середньою спеціяльною освітою збільшилася з 1. 51 млн до 3. 27 млн чоловік, або зростала в середньому щороку на 10 процентів. Насичення народного господарства спеціялістами відбувалося майже у чотири рази швидше, ніж зростання кількости працівників інших категорій, разом узятих. Помітнішою стала питома вага інтеліґенції серед усього населення республіки — вона збільшилася з 3, 5 до майже 7 процентів. Таких високих темпів не було в попередні роки".[3]

І далі:

"Нема потреби доводити, що науково-технічний проґрес вимагає не тільки постійного оновлення техніки і технологічних методів, а й обов'язкового зростання "інтелектуальної" оснащености, тобто теоретичних, технічних, організаторських знань, застосовуваних на виробництві. Відсутність у більшості практиків достатньої науково-технічної підготовки неґативно позначається на виконанні ними службових функцій".[4]

---

3. Ю. О. Курносов, "Зміни в структурі інтеліґенції Української РСР у період розвинутого соціялізму", *Вісник* АН УРСР, грудень 1974, стор. 60.

4. Там же, стор. 64.

Якщо йдеться про "верхи" інтеліґенції, то, за тим самим автором:

"Абсолютна більшість вчених республіки працює в наукових установах та у вищих навчальних закладах (у 1970 — 89 процентів, у тому числі понад 92 проценти докторів і кандидатів наук). Зростає і число спеціялістів, які займаються науковою роботою на промислових підприємствах і в проєктних, проєктно-конструкторських та проєктно-технологічних організаціях. Особливо швидко збільшується тут число осіб з науковими ступенями і званнями.

"Протягом 1959-1970 рр. науковців у республіці стало у 3, 3 раза більше. На кінець дев'ятої п'ятирічки їх чисельність має зрости порівняно з 1970 роком майже на третину".[5]

Яка тенденція генерального розвитку такого стану в майбутньому, про це пише дуже виразно вже не режимовий, а самвидавний радянський автор Е. Домовой: "Відомо, що в сучасному світі, завдяки науково-технічній революції, наука стає безпосередньою продуктивною силою. Представником цієї нової сили є науково-технічні робітники. Динаміка клясового розвитку найбільш розвинених країн Заходу показує, що 1) кляса селянства уже практично відійшла в минуле, 2) кляса робітників, як фабрично-заводських пролетарів, переходить фазу свого розквіту й намітився перелом у бік її зменшення, 3) зате кількісно і якісно йде вгору шар науково-технічних робітників". [6]

Як одну з головних прикмет цього шару Домовой визначає його зацікавлення "в свободі, як підставі свого існування. Бо несвобода паралізує сили цього соціяльного шару, а значить і нові продукційні сили... Новий соціяльний шар більше, ніж будь-який інший, зацікавлений у

---

5. Там же, стор. 64.

6. *Демократ.* Орган демократичного руху Радянського Союзу, ч. 4. Е. Домовой, "У пошуках реальности", машинопис, стор. 5.

суспільному характері виробництва. Сам його характер праці значно менше потребує шорсткої організації, суворої реґляментації його діяльности. Йому органічно огидна субординація й ієрархія. Сам суспільний характер виробництва забезпечить можливість повнокровного розвитку нової продуктивної сили — науки, в основі існування якої лежать людські свободи". [7]

Коротко кажучи, психологічний профіль, настанова, інтереси і прагнення цього шару є такі самі, як і творчої інтеліґенції, для якої теж свобода є передумовою її праці й вияву її справжньої творчости. І якраз у цьому пункті виступає органічне поєднання цих двох категорій інтеліґенції, яке має величезне значення для розвитку не лише інтеліґенції, як кляси, але й для майбутніх еволюційних і революційних процесів модерного суспільства. Не забуваймо, що якраз передова творча інтеліґенція була протягом віків і залишилася й надалі головним інспіратором, духовим і політичним провідником багатьох національних і соціяльних рухів та революцій.

Очевидно, це не значить, що вся нова інтеліґенція автоматично і суцільно становиться антирежимною. Як й у випадку творчої інтеліґенції, більша її частина буде пасивною, а певна частина буде не лише шукати компромісу з пануючою бюрократією, але й буде намагатися їй вірно служити та ідентифікувати свої інтереси з нею. Крім цього, як і в інших ділянках, так і тут не все буде тільки чорне і біле, але буде й багато сірого. Ідеться тут однак про основну тенденцію у формуванні активної, передової частини інтеліґенції, яка з природи науково-технічної революції в умовах тоталітарного режиму буде завжди антирежимною. Не забуваймо при тому, що у всіх радикальних соціяльних і політичних рухах ініціятива, розбудова і керування виходили завжди від активної меншости, яка перебирала на себе завдання і обов'язок пасивної більшости.

---

7. Там же, стор. 6.

Історія не знає повторення тотожних ситуацій, але вона знає певні аналогії. У цьому відношенні можна провести певну паралелю з 19 ст., коли початкові основи загальної і фахової освіти в царській Росії, будовані самим же режимом, зумовлені, однак, суспільно-економічними вимогами часу, відограли подібну ролю на той час, що її призначила історія науково-технічній революції в нашу добу. Дуже яскраво цю ситуацію в 19 ст. схопив Вілкінсон, пишучи, що "як й інші модерні автократії, Росія не довела, що вона є імунна проти тиску за суспільну зміну, зумовлену зсередини і ззовні. Було неможливо недопустити всі ліберальні ідеї і впливи Заходу. Потреба нових професій і вищого рівня освіти привела до того, що російський режим почав розвивати загальну освіту. При кінці панування Олександра I (1825) розбудовано 6 університетів, 48 державних гімназій і 337 вищих державних початкових шкіл. Вони й допомогли створити могутню машину для знищення февдальної автократії — малу, але впливову радикальну інтеліґенцію. Ця інтеліґенція, як погоджуються історики модерної Росії, не мала монолітного клясового складу. До неї належало багато виходнів з аристократії, а також елементи дрібної буржуазії (щоправда, у цих була радше тенденція залишитися ізольованими) і, зокрема від 1850-их років, вона значно зросла коштом "різночинців" (інтеліґенції, яка походила з робітництва і селянства). Вона мала тенденцію концентруватися довкола університетських центрів, головне в Петербурзі і Москві, і студентство в університетах й інститутах було вітальними джерелами для її рекрутування..." [8]

Напрошуються і інші аналогічні паралелі, чи паралельні аналогії: коли після Кривавої неділі в Петербурзі 9 січня 1905 робітники по цілій імперії протестували страйками, до них приєдналися студенти, до яких, у свою чергу, долучилися професори й викладачі. 16 членів царської Академії наук видали тоді заяву, в якій домагалися зміни уряду. 326 професорів і викладачів високих шкіл підписали цю заяву,

---

8. Paul Wilkinson, *цит. твір*, стор. 61.

вимагаючи, щоб передати владу в руки вибираних представників народу. Вслід за ними ту ж декларацію 342-ох підписало ще понад тисяча відомих учених у цілій імперії, з різних ділянок науки. Очевидно, дотеперішні протести в СРСР ще не набрали такої порівняльної масовости, але прецеденти вже були, хоч у Радянському Союзі ще не було подій, співмірних з 1905-им роком.

Були ще й інші "прецеденти". Не можна, наприклад, не згадати Римського-Корсакова в зв'язку з "аферою" Ростроповича і Солженіцина. (Солженіцин приятелював з Ростроповичем та часто перебував у нього на дачі, за що й покарали Ростроповича). Дуже подібна справа трапилась у свій час і Римському-Корсакову. Натаврований дирекцією консерваторії, як "революціонер", тільки за те, що написав листа в оборону студентів, 61-річний композитор світової слави опинився вкінці в такій ситуації, що не лише його викинули з консерваторії, але й заборонили його концерти і постановки. А коли студенти зорганізували приватну імпрезу, поліція затягнула куртину і розганяла слухачів... У знак протесту проти такої поведінки влади, гостро виступив композитор Танєєв, а вслід за ним Глазунов і Лядов.

Або вернімося трохи назад, ось хоч би до 1890 року. В тому то Божому році, в імперії, якої автократи вважали себе не лише Божими помазаниками, але й представниками правдивого Христа на землі, міністер освіти Делянов усуває з Петербурзького університету світової слави вченого Менделєєва лише за те, що той передав йому петицію своїх студентів, а вона не подобалася Делянову. І це сталося вже після того, як Менделєєва обрано "товаришем" (феллов) Королівського товариства в Лондоні і надано йому почесні докторати в Оксфорді, Кембріджі, Сорбоні і Берліні. А скільки ж радянських учених — не лише самого Сахарова, батька радянської водневої бомби, — зустріла вже тепер доля Менделєєва?

Очевидно, що СРСР і УРСР далеко ще не дійшли тієї динаміки клясового розвитку, про яку пише Домовой, і зокрема не перейшли і не перейдуть так скоро етапу

науково-технічної революції. Причин на це багато, а головні з них — це відсутність передової технології, яку Москва намагається дістати від Заходу, і брак інтелектуально-суспільної свободи, як основної передумови здійснення науково-технічної революції. Вся проблема в тому, що інтелектуально-суспільна свобода є інтеґральною частиною загальної свободи, у тому числі і політичної, що на практичній мові означає конечність належної лібералізації й демократизації цілої системи, що про них писав і Сахаров, і Ґароді й інші. Це знову ж означає позбавлення партії повної монополії політичної, економічної і тотальної влади взагалі, на що партійна верхівка аж ніяк не хоче погодитися і, приставлена до стіни, шукає половинчатих, чисто технічних розв'язок при допомозі американських, японських і західньо-европейських кредитів та модерних технологічних установок, у надії, що їй вдасться викрутитися з цього складного становища і бодай якоюсь мірою домогтися своїх цілей.

Справа, однак, куди складніша, ніж це могло б здаватися теперішнім вождям КПРС, і виглядає, що вони просто не в стані збагнути всю парадоксальність свого становища і серйозність конфліктового розвитку СРСР.

До речі, таке їхнє наставлення лише уяскравлює сучасну кризу, яка визначається кардинальним, глибоким конфліктом між вимогами поступового післяіндустріяльного суспільства і застарілим, реакційним політичним режимом, який якраз стоїть на перешкоді науково-технічній революції. Вживаючи марксистської формули, маємо тут клясичний приклад конфлікту між базою і надбудовою, між економічно-суспільними і політичними відносинами, конфлікт, який, за твердженням того ж Маркса, є якраз передумовою революційної ситуації.

Вищесказане не означає, очевидно, що суспільно-економічні зміни приведуть автоматично, відразу до потрібних політичних змін. Ми далекі від такого спрощеного марксистського розуміння взаємозалежности і взаємо-

пов'язаности політичних й економічних процесів. Ясно, що наслідки такого чи іншого суспільно-економічного процесу в політичній ділянці залежать і від вже існуючої політичної обстановки, льокальних умов, національного характеру режиму, ментальности традицій і специфіки цілого політикуму, які можуть не лише гальмувати постання "нормальних" політичних наслідків, але й їх спотворювати, деформувати і ставити навіть "догори ногами". Чейже якраз дотеперішня історія здійснюваного в СРСР комунізму власне показала, що він запроваджувався в життя не на базі існуючої матеріяльної бази, а, навпаки, політична надбудова творила для нього (і для себе) базу, вже після того, як вона стала засобом влади.

Всі ці речі треба мати завжди на увазі, зокрема національний російський характер теперішнього режиму, традиційно автократичний і політично примітивний, але тим не менше не забувати одночасно про ширший і глибший напрям історії, в який всі ці елементи на дальшу мету вкладаються. Зрештою, йдеться тут не тільки про саму історичну тенденцію, але й про накреслення конкретного тла, на якому можуть і будуть виростати якраз такі тенденції, що про них мова, незалежно від їхніх часових переміщень і мериторичних звихнень, чи коректур. Бо так чи інакше суспільно-економічні перетворення в радянському суспільстві переходять щораз більше своїми впливами в ділянку політики, що, наприклад, дуже влучно схопив Палочі-Горват, стверджуючи, що "найбільш важливим і ваговитим розвитком 20 століття є те, що у західньому комуністичному світі марксизм-ленінізм мусить поступитися новій науці — кібернетиці, як теоретичному унапрямлюванню і загальній методі управління, економічного плянування й індустріяльної продукції. Це значить, що суть радянської системи міняється. Цей розвиток, з погляду його важливости, можна порівняти з Реформацією, хоч маємо тут справу й із значною різницею: протестантська реформація прагнула до очищення християнської віри. Комуністична реформація міняє натомість саму комуністичну віру і зводить

рештки марксизму до функції політичного церемоніялу та широким фронтом атакує диктатуру, що її здійснює комуністична догма над реалітетами нашого часу". [9]

До речі, правлячій партійній бюрократії ні про що інше вже й не йдеться, як тільки про оцю власне диктатуру, про владу як таку, бо сам марксизм як "віра" вже давно втратив своїх віруючих і дійсно став лише порожнім церемоніялом. Страх за цю владу, не обмежену ніким і нічим, монопольну в найширшому розумінні цього слова, є такий великий у неї, що вона не має охоти, ні відваги піти на реформи і концесії суспільству, які й складають зміст конечної демократизації і лібералізації. І в цьому сенсі якраз сама влада є головною перешкодою для належного розвитку науково-технічної революції.

Немає сумніву, що американські, західньоевропейські і японські кредити і модерне технологічне оснащення допоможуть на коротку мету процесові науково-технічної революції в СРСР. Одночасно вони допоможуть скріпленню воєнного потенціялу Радянського Союзу. І вкінці, що ще важливіше, вони допомагатимуть дальшому загостренню тиску і зашморгу з боку режиму проти народів і суспільства. І це не випадок, що початок політики розрядки збігся з посиленим гнітом і терором в СРСР. Але було б помилково думати, що *на далеку мету* зарубіжні кредити і технологія розв'яжуть сам кризовий конфлікт між суспільно-економічними, продукційними силами і теперішньою політичною "надбудовою". Якраз навпаки. Ба що більше: вперте, сліпе продовження дотеперішньої економічно-соціяльної і загальної внутрішньої політики, виразно спрямованої на неосталінські маяки, буде щораз більше обмежувати й усувати шанси та можливості всякої еволюційної розв'язки цієї кризи і приводитиме до загострення й уштивнення фронтів та сприяти наростанню революційної ситуації клясичного типу в майбутньому. В

---

9. Georg Paloczi-Horvath, *Die Rebellion der Tatsachen. Die Zukunft Russlands und des Westens*, Frankfurt/Main, S. 212.

добу науково-технічної революції їй відповідатиме політична робітничо-інтеліґентська революція, яка приходить на зміну селянським революціям попередньої доби. Всі великі революції 20 ст. були за своєю генезою і структурою селянськими, навіть якщо їх називали робітничими. Найкращим прикладом цього є якраз революція в російській царській імперії 1917 року, в якій основну ролю відограла таки передусім селянська зреволюціонізована маса в шинелях і "різночинна" інтеліґенція, як її провід. У робітничо-інтеліґентській революції, яка гряде, головну ролю відограє робітництво й інтеліґенція, а тереном остаточної розгри з режимом стане ще більше, ніж дотепер, місто і робітничий центр. І в світлі цих перспектив майбутнього якраз і треба розглядати "суху" статистику, до якої знову повернемося.

Почнемо з співвідношення міського і сільського населення, яке вказує на характер і ступінь індустріялізації та загального економічного розвитку країни і тим самим на характер суспільства, зумовлений таким, а не іншим станом економіки в цілому. У цьому відношенні Україна є в стадії переходу від індустріялізованого суспільства в його після-індустріялізаційну фазу з початками науково-технічної революції, щоправда, ще дуже нерівну, карлувату і незбалянсовану, як і сама її індустріяльна база. Виразником того є і демографічна статистика.

Але тим не менше між 1959 і 1970 роками міське населення зросло з 19,2 до 25,7 млн, тобто збільшилося на 34,1%, а сільське з 22,7 млн зменшилося до 21,4 млн, тобто зменшилося на 5,9%. До речі, ця тенденція буде тривати, тобто разом із зростанням інтеліґенції і робітництва буде зростати міське населення і зменшуватися сільське аж до певної "оптимальної" межі, притаманної високорозвиненому індустріялізованому суспільству.

Для нас важливими, однак, є не лише самі співвідношення між міським і сільським населенням у загальному, а відношення між українським і неукраїнським населенням, передусім у містах і робітничих центрах, з відомих причин, що про них була мова вище. І з такого

погляду сама статистика міського і сільського населення виглядає куди менш корисною для нас. Конкретно: у 1959 році українці становили в УРСР 61,5% міського населення, а росіяни 29,9%; у 1970 — українське міське населення зросло до 62,9%, а російське до 30,1%. Це відсоткове відношення набирає, однак, дещо іншого вигляду, коли зважити, що за ці понад 10 років число росіян у містах УРСР зросло з 5,7 до 7,7 млн, а в селах тільки на 50 тис. Між 1959 і 1970 роками кількість росіян зросла на 2 млн, що сталося, очевидно, не в наслідок самого природного приросту, а у висліді плянованої іміґрації російського елементу, передусім з РСФРР, у міські центри України.

Мета такої іміґраційної політики Кремлю дуже ясна: заселити російським елементом українські міста з метою дальшої русифікації України, запевнити росіянам домінантну демографічну позицію в міських і робітничих осередках та в той спосіб створити перманентну базу для свого окупаційного режиму. Цей образ стане зокрема виразнішим, коли зважити, що найбільше росіян живе якраз у містах таких областей, як Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Ворошиловградська і Запорізька, а також у Кримській та Одеській. В усіх цих областях, за винятком Кримської, між роками 1959 і 1970 відсоток російського населення зріс, незалежно від того, що в деяких місцевостях він дещо зменшився. Так, наприклад, у Донецькій області число росіян зросло з 37,6% у 1959 до 40,6% у 1970, а українців знизилося з 55,6% до 53,1%, хоч у той самий час у самому Донецькому кількість українців зросла з 41% до 42%. Так само у самому Ворошиловграді кількість українців зросла на 1% (з 48% до 49%), але загальна кількість українців у цілій області впала з 57,8% до 54,8%. Натомість у Дніпропетровському вона впала з 59% до 56%, так само в Запоріжжі з 61% до 58%, хоч збільшився український елемент у менших містах, таких, як, наприклад, Бердянське і Мелітопіль. І знову ж у цілій Запорізькій області кількість українців впала з 68,3% до 65,6%, а в Дніпропетровській з 77% до 74,5%.

За даними Ю. Книша, в Одеській області кількість

українського міського населення зросла з 44% до 47,5%, а в самій Одесі з близько 42% до близько 44%, але знову ж у цілій області кількість українців зменшилася з 55,7% до 55,0%, а росіян зросла з 21,6% до 24,2%. [10]

Особливо важка ситуація в Кримській області, "подарованій" УРСР у 300-річчя Переяслава, де росіяни творять понад дві третини всього населення, незалежно від деяких коливань на користь українців за останні роки. Між 1959 і 1970 роками кількість українців зросла з 22,3% до 26,5%, а росіян упала з 71,4% до 67,3%.

Для повноти образу треба ще додати, що, як стверджує М. Прокоп, "відсоткове зменшення кількости українців і таке ж збільшення числа росіян заіснувало ще в таких областях: Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська". [11]

Цей образ стане ще більше некорисним для нас, коли цю статистику зміряти вживанням рідної української мови, як певним мірилом національної свідомости. В. Кубійович писав, що "зараз поширення обох головних мов в УРСР таке: українською мовою (як рідною і другою) володіє 37,1 млн осіб (79% всього населення), російською — 26,8 млн (57%). (Дані на 1970)".

При тому, як він стверджує, в той же час "поширення російської мови характеристичне зокрема для міського населення УРСР. Російську мову вважало за рідну 45,1% (українську — 53,1%), а крім того добре володіло російською мовою 32,6% (українською — 9,8%), тобто російської мови не знало тільки 7,4% міського населення, української — 30,6%.

"Найбільше мовно зрусифіковані ті області й райони УРСР, в яких росіяни становлять великий відсоток: Крим, де росіяни становлять 67,3%, російську мову вважають за рідну 82,3% всього населення (у тому числі 41% українців), далі

---

10. Ю Книш, "Ще про асиміляцію в містах УРСР", *Сучасність*, грудень 1974, стор. 105.

11. М. Прокоп, "Перемішування населення в СРСР і Україна", *Сучасність*, червень 1974, стор. 73.

Донецький басейн (відповідні відсотки — 41,0%, 68,5% і 26,5%), Дніпровський промисловий район 23,7, 39,6 і 11,1), Харківська (29,4, 42,6 і 15,4) й Одеська 24,2, 39,6 і 16,1) області".[12]

Іншими словами, враховуючи ще інші елементи, місто і робітничий центр сприяє мовній і загальній русифікації, яка є виразною, цілеспрямованою і останньо скріпленою політикою Москви.

Очевидно, що самі ці статистичні дані не дають ще повного образу національного потенціялу в розумінні його основної вітальности, перспективности розвитку і боротьби. Якщо йдеться про національну свідомість поодиноких суспільних верств, силу суспільної динаміки, активну меншість, революційні потенції і т. п., то їх не можна міряти самою статистикою і особливо важко їх тепер міряти, в умовах сучасного режиму. А зокрема було б помилково робити остаточні висновки лише на основі сухої статистики, так само, зрештою, як було б неправильно нею нехтувати. У цьому відношенні треба також враховувати певну динаміку суспільних процесів, виразником яких є події, факти і процеси, які не завжди можна точно зміряти, але тим не менше вони є показником напрямку ширшого майбутнього розвитку. Допоміжним у цьому може бути ще порівняння з подібними ситуаціями в сучасному і минулому, що й дає змогу виразніше накреслювати загальну криву розвитку в історичній перспективі. Стосовно цього варто, наприклад, усвідомити собі стан українського народу напередодні революції 1917 року, коли Україна, якраз якщо йдеться про її міста, була не в кращому, а, навпаки, навіть у гіршому становищі,ніж зараз. Для прикладу зацитуємо дещо довший пасус В. Винниченка, який дуже безпосередньо і влучно з'ясував тодішню ситуацію, напередодні і під час революційних подій 1917 року. Ситуацію, яка, до речі, у багато дечому нагадувала стан українських міст наших часів. Винниченко, між іншим, писав так:

---

12. В. Кубійович, *цит. стаття*, стор. 10.

"Город давно передався на бік 'старшого брата'. Це осідок насамперед гулящих людей, це резіденції пануючих, паразитарних кляс. Пануючі українські кляси давно зрусифікувались, прийняли руську мову, руську культуру, руський нагай і руську нагороду, за зраду своєї нації та за її винищування. І вони не за страх, а за совість, — і нечисту, неспокійну совість! — старались заслужити ласку своїх нагорожувачів. Найлютішим, найшкідливішим ворогом усякої справи є її зрадник, ренеґат. Ренеґат мусить заспокоїти своє власне сумління, він мусить якось очиститись перед собою, собі довести, що він зробив справедливо. І через те він старається свою зраду зробити явищем нормальним, загальним, він лютиться й піниться, коли щось стає йому на перешкоді. Чого, наприклад, усякі Савенки, Шульгини, Піхни на Україні були й є такими оскаженілими, такими найшкідливішими ворогами відродження своєї нації? Не тільки через те, що вони за це мали тридцять серебряників, не тільки за 'лакомства нещасні', а ще й 'ідейно', ще 'для душі' це роблять, бо всяка душа, навіть така загиджена й задрипана по царських притонах, як савенковська, й та мусить мати в собі й для себе виправдання своїх учинків. Не може людина жити, вічно носячи в собі обвинувачення й огиду до самої себе. І Савенки також підлягають цьому законові, й вони мусять бути чистими перед собою. І через те вони так жагуче, так нетерпляче прагнуть навкруги себе задушити те, що самі в собі задушили вже давно за тридцять серебряників.

"От такі Савенки найбільше спричинилися до русифікації українських міст. Хапаючись бути цілком подібними до своїх панів, вони й усе оточення своє підфарбовували під панську фарбу.

"А їм, розуміється, охоче допомагав 'старший брат'. Він зграями насилав своїх урядовців на Україну, цих чорних бюрократичних воронів, які обсідали тіло української нації й викльовували їй очі. Петербурзькі можновладці роздавали козацькі землі своїм придворним шлюхам, жіночого й чоловічого полу.

"А ці шлюхи й їхні нащадки, маючи ці багатства, розуміється, мали й силу задавати тон усьому оточенню. А крамар, а дрібний усякий прислужник панів мусів приймати той тон.

"І таким чином українські міста стали 'руськими' ".[13]

Пишучи про перші вибори до городських дум після революції, Винниченко зазначує:

"Дійсно, великі міста голосували в переважній більшості за руські партії; але дрібніші, ті, які ближче стояли до ґрунту, які не порвали рідних зв'язків з народом, ті вже мали більшість українську".[14]

Одночасно він вказує на знехтування тодішньою російською демократією глибших прагнень українських мас, які дуже скоро виявилися в розгарі самої революції і стали дійсним показником тодішнього суспільного процесу. Зрештою, як він зазначає, вже й тоді,

"коли б ці вибори припали в інший момент, коли питання української державности вирішилось виразніше, навряд чи руські кандидати мали б таку значну перевагу, та й чи мали б її взагалі.

"Та в кожному разі той факт, що таке зрусифіковане місто, як Київ, ця столиця не тільки української нації, але й усіх русифікаторських, чорносотенних сил на Вкраїні, цей центр усіх ренеґатів і московських 'шлюх', що це місто все ж таки дало 35 000 голосів за українських кандидатів, це є показник знаменний, це кричуще memento mori всім денаціоналізаторським силам на Вкраїні".[15]

До речі, тодішня динаміка національного відродження українських народних мас була великою мірою несподівана

---

13. В. Винниченко, *Відродження нації,* т. II, стор. 41-42.
14. Там же, стор. 44.
15. Там же, стор. 45.

не лише для "російської демократії", але й для власної, української політичної еліти того часу.

Подібно з новіших часів можна навести інші приклади суспільної динаміки нашого народу: збройно-політичну боротьбу під час і після другої світової війни чи відродження культурного і суспільного життя після сталінського періоду в 1950-их і 1960-их роках, яке прийшло після однієї з найчорніших фаз у нашій історії. Подібної суспільної кінетики і потенційної енерґії не можна виміряти ані самою статистикою, ні іншими математично-фізичними мірилами. Фізика знає формулу "$E — мс^2$", але такої формули немає і, мабуть, ніколи не буде в соціології. А тим не менше такі "формули" існують і діють у соціологічних процесах.

Коли ж мова про село, роля якого в суспільному укладі, щораз меншає, то воно залишається українським, так само, як і менші міста. Але воно є теж загрожене русифікаційною політикою, прямою і посередньою, через органічний перехід молодшого сільського населення в міста, де воно стає об'єктом меншого, чи більшого русифікаційного тиску.

З погляду визвольної політики дуже важливим буде й розв'язання сільського питання в майбутньому, тобто уклад, структура і оформлення цілої організації сільського господарства. Село як сільсько-господарський продуцент ніколи не зникне. Ідеться, однак, про те, яким воно буде в майбутньому. Структурна еволюція його може йти в двох напрямах: або по лінії збереження і поширення дотеперішніх форм колгоспної організації, з поширенням присадибних площ і евентуальним розширенням "приватного" присадибного господарства взагалі, або дальшого переходу колгоспних форм на радгоспні, з посиленим укрупненням й уніфікацією та механізацією, спрямованими на перетворення села на своєрідну псевдоміську форму, у вигляді аґрогородів чи подібних "колективів". Перша форма є, принаймні зараз, малоправдоподібною, а у всякому разі теперішній ЦК КПРС не виявляє таких тенденцій. Це не значить, що вони зовсім виключені в майбутньому, бо пригадаймо, що, наприклад, Берія мав у свій час у пляні

перебудову колгоспів на базі поширеного присадибного господарства, подібну якоюсь мірою до польського зразка. А Хрущов пробував уже творити аґрогороди, які, як відомо, скінчилися неуспіхом. Це не означає, однак, що така чи подібна псевдоміська концепція не буде здійснюватися в майбутньому. Подібної організації не оминути мірою того, як буде тривати процес науково-технічної революції, яка дослівно пхатиме розвиток організаційних форм села в той чи інший бік. А при ідеологічно-політичній та традиційній настанові режиму треба радше рахуватися з реалізацією певних централістичних колективних форм типу аґрогородів.

У даному випадку для нас є важливим, наскільки в цих нових формах село залишиться й надалі своєрідним "резервуаром" етнічного українства в дотеперішніх розмірах. Досьогодні немає, на жаль, статистичних даних про наслідки аґрогородської організації в національному відношенні. Виходячи, однак, з інших посередніх обсервацій, ми схильні вважати, що й при умовах такої чи іншої псевдоміської організації українськість села буде збережена. Справа в тому, що в цих умовах бюрократичний і продуктивний керівний елемент (передусім аґрономи й інші спеціялісти) залишаться в основному не тільки українськими, але своїм походженням будуть сільськими і будуть під тиском не російського, а місцевого українського оточення. А це повинно належно невтралізувати намагання офіційної політики русифікувати село через насадження передусім чужої "керівної" бюрократичної верхівки.

До речі, ці намагання русифікувати село вже давно існують і часто набирають доволі рафінованих форм, включно, наприклад, з виразною тенденцією примітивізувати і обмежити українську фахову сільсько-господарську літературу, як це діється в інших ділянках науки, технології, культури і письменства та журналістики. Варто згадати, що коли російський *Сельский механизатор* виходить тиражем 700-745 тис., то українська *Механізація сільського господарства* має наклад 26 тисяч, а різниця у рівні обох

журналів більш-менш така сама, як між московською *Литературною газетою* і українською *Літературною Україною.*

Не треба виключати, що нові форми колгоспної організації через зазублення її з робітничими і міськими центрами посередньо, наприклад, через мішані сільсько-промислові форми типу поширених міжколгоспних об'єднань можуть навіть впливати позитивно на міське і робітниче населення в розумінні поширення "органічної українізації" українства взагалі.

Вкінці слід ще повернутися до справи етнічної території. За твердженням В. Кубійовича, напередодні 1914 року наша етнічна територія становила 740 000 кв. км. Зараз вона мала б становити біля 600 000 кв. км. [16]

Це зменшення території є, очевидно, лише відповідником загального ненормального зростання українського демографічного потенціялу, передусім внаслідок асиміляційної політики Москви, війни тощо. Саме, однак, територіяльне зменшення є другорядним, як довго воно буде компенсуватися зростанням національної політичної динаміки нашого народу. Те саме стосується й інших статистичних даних: щодо кількости українського населення в цілому, його розселення і т. п. Попри всю некорисність цих даних, вони не є катастрофічні, як довго в народі існує національна суспільна динаміка і як довго цей народ зберігає у відповідній мірі своє прив'язання до рідної культури, мови і самобутности. У цьому відношенні не завжди все є в нас у порядку, бо аж надто великий відсоток маємо такого елементу, якому ці справи байдужі або за них він не готовий заступатися. А йдеться власне про кожноденну боротьбу за них як підставу нашої національної політики. І в цьому розумінні стан сьогодні такий, що треба боротися з окупантом за кожну українську людину, кожне українське слово і кожний квадратовий метр української території!

---

16. В. Кубійович, *цит. стаття,* стор. 2.

Виходячи з такого стану, слід запитати, які ж є шанси і перспективи цієї боротьби в сучасному і майбутньому? Відповідь на це питання, позитивну відповідь дає нам якраз той же самий національний потенціял народу в усіх його вимірах, не обмежених лише до самих статистичних даних. Бо треба пам'ятати, що сама статистика в її чисто математичному виразі ще не дає повного, цілісного образу національного потенціялу. Основними вирішальними факторами визначення його справжніх вимірів в аспекті майбутнього є не лише суспільна статика, але передусім динамічні, психологічні, реґенераційні первні і спосібності народу, які спроможні приводити до відродження його культурних і суспільно-політичних сил навіть після найбільш кризових ударів і упадків. Є це певні органічні елементи нації, які виходять з традицій, відчуття зову крови і землі та осмислення своєї власнопідметности хоч би тільки незначною частиною народу в час його упадку, але які є в силі перетворити незначні чисельно осередки національно-політичної динаміки на рушійні двигуни народу в його історичному розвитку. У нашому столітті прикладом цього в нас було не тільки "українство" напередодні 1917 року, і його пізніша роля, але культурно-політична динаміка його в 20-их роках і після смерти Сталіна в 50-их і 60-их. Маємо тут діло з певною суспільною субстанцією, яка, при умові збереження її у крові і мозках певної частини народу, скоріше чи пізніше стає політичним коефіцієнтом, який не лише рекомпенсує великою мірою неґативну "статистику", але й перетворює статистичні дані національного потенціялу на динамічну суспільну кінетику. Але мусить бути цей "політичний коефіцієнт" — з виразним національним і психологічним профілем — бо саме він визначає поняття того, що Морітен назвав "душею народу".

Народ і еміґрація

У склад народу входить теж його еміґрація чи діяспора, яка у випадку поневоленого народу має, звичайно, куди більше завдання і значення, ніж еміґрація незалежного, державного народу. Передумовою цього, самозрозуміло, є духове і практичне пов'язання еміґрації з народом та її активне відношення до визвольної боротьби народу на рідних землях, бо тільки тоді вона стає певним виміром національного потенціялу.

Історія дала немало прикладів ролі і значення такої еміґрації в боротьбі поодиноких народів за їхню свободу. І це незалежно від того, що ця роля буває завжди тільки допоміжна, а не вирішальна, бо ця остання залишається завжди за метериком.

Згадаймо з недавнього минулого хоча б ролю ірляндської еміґрації в США в революційній боротьбі ірляндського народу, ролю чеської еміґрації в будівництві поверсальської Чехо-Словаччини, чи ролю єврейської діяспори в постанні Ізраїлю. До речі, приклад Ізраїлю є майже унікальний, тому що роля єврейської еміґрації була надзвичайно велика не тільки в період боротьби за ізраїльську державу і на початках її становлення, але й залишилася важливою і надалі, на сьогоднішній час. "По сусідству", знаменним є теж приклад палестинської "еміґрації", яка внаслідок виселення масиву палестинського арабського населення стала вели-

кою мірою самим народом і перебрала на себе практично цілість боротьби за свою державність.

Варто теж згадати про ролю еміґрацій у розвитку політичної думки поодиноких народів, а в тому зокрема про ролю соціял-демократичної російської еміґрації і самого Леніна у формуванні перед- і післяреволюційних подій 1917 року.

Взагалі треба відзначити, що якраз унаслідок емансипації і соціялізації народів — у сенсі поширення поняття народу і нації на всі верстви суспільства — роля еміґрації в суспільно-політичних процесах власного народу теж пропорційно зросла і нею не можна нехтувати. Це тим більше, що у випадках, коли основна маса народу на рідних землях перебуває під чужим суворим тоталітарним режимом, роля еміґрації ще більше зростає з уваги на те, що вона повинна і що може зробити для допомоги народові. Передумовою цього є, очевидно, здатність даної еміґрації творити національні і загальні політичні й культурні вартості, які мають пряме чи посереднє відношення до національного політикуму власного народу та сприяють його скріпленню. І саме, в певних умовах, еміґрація мусить навіть перебирати на себе ті завдання, які неможливо виконувати на рідних землях і які не раз виходять поза саме інформування і здобування в зовнішньому світі прихильників для власного народу. Ідеться тоді про активне заанґажування еміґрації у допомогу народові в його боротьбі на батьківщині і це не покривається з тим, що звикли називати тільки "репрезентуванням інтересів і аспірацій народу".

До речі, немало буває непорозумінь і недорозумінь із цим репрезентуванням, яке подекуди претендує у випадку еміґрації на таке чи інше "політичне амбасадорство". Треба передусім розрізняти два роди репрезентацій на еміґрації: формально-правні, які виводяться безпосередньо з таких чи інших леґальних або силових умандатувань репрезентувати народ, чи й навіть державу поза межами власної території; і загальні еміґраційні репрезентації, які, бувши носіями ідей чи прагнень народу, або поодиноких його верств, груп та

організацій, — як правило, узагальнюють свої "мандати" і "управнюють" їх для себе без будь-яких формальних доручень.

До першої категорії належить, наприклад, репрезентація УНРади (Української Народньої Республіки) після перших визвольних змагань, ЗП УГВР (Закордонне Представництво Української Головної Визвольної Ради) після других визвольних змагань, так само як репрезентації екзильних урядів під час і після другої світової війни поодиноких західніх і східньоевропейських держав, які опинилися під німецькою окупацією. Ці репрезентації існують, звичайно, на фоні загальної еміґрації поодиноких народів, яка і є додатковою людською базою для них.

Найбільше непорозумінь трапляється однак щодо загальних еміґраційних репрезентацій, зокрема в тих випадках, коли вони намагаються опиратись на певних "формальних" уповноваженнях. Справа в тому, що всяке "політичне амбасадорство" мусить бути співмірне з фактичним відношенням еміґрації до народу і не може заступати його претенсійною декляративною фразеологією, чи тим більше псевдодержавними фікціями, які можуть зводити такі чи інші еміґраційні "репрезентації" до меж комізму. Зрештою, точка тяжіння в діяльності еміґрації мусить лежати на діловості і дієздатності допомагати народові в його боротьбі, а не на самій репрезентативності, яка можлива лише доти, доки вона є вислідом безпосередньої живої дійсности в народі і черпає з неї своє умандатування — формальне чи фактичне. Натомість розтягнення "мандатських" кваліфікацій формального порядку на довший час, на зовсім нову і відмінну від попередньої обстановку, зокрема без визнання будь-ким такого продовженого мандату, не має ані політичного значення, ані не сприяє усправненню і підвищенню політичної роботи.

Бувають, очевидно, виняткові ситуації, коли в силу певних дипломатичних звичаїв і правил, або й загальних політичних причин, залишається на довший час визнавання іншою державою даної дипломатичної репрезентації, як, на-

приклад, у випадку балтійських дипломатичних станиць, визнаваних до сьогодні у Вашінґтоні. Але було б помилкою прив'язувати до цього якесь більше практичне значення, бо це явище радше "дипломатичної косметики", без ефективного політичного значення, зокрема доки воно не "підмуровується" виявами активної боротьби на батьківщині, яка одинока має право поновляти давні формальні мандати й перетворювати цю "косметику" в реальний політичний вимір.

Тому теж куди важливішими є визнавання іншими державами — офіційно, чи й неофіційно — репрезентантів актуальної визвольної боротьби, "мандати" яких виходять не з перестарілих формальностей дипломатичного чи устроєвого порядку (як, наприклад, покликування тепер кіл УНРади на 1-ий Трудовий конґрес 1917 року), але з наявних визвольних формацій у дії. Прикладом може служити ПЛО (палестинська визвольна організація), яка користується формальним і фактичним визнанням не лише арабського світу, або всі три у свій час воюючі одна з одною збройно-політичні формації в Анґолі: Народний рух визволення Анґолі, Фронт національного визволення Анґолі і Національний союз повної незалежности Анґолі, з яких перша мала і має підтримку Москви, а дві інші Китаю, США і Заїру (Конґо).

Очевидно, що найвигіднішим є офіційне визнання, яке зобов'язує партнера куди більше, ніж сама неофіційна підтримка. Всяке офіційне визнання зв'язує, хоч з нього теж можна відв'язатися, але не завжди без поважних ускладнень. А без нього це "відв'язання" виходить набагато легше. Прикладом із недавньої історії може послужити доля курдів, які до домовлення між Іраком і Іраном у 1975 році користувалися значною неофіційною підтримкою не лише Ірану, але й США. Одного дня вони стали жертвою подвійної зради: Тегерану і Вашінґтону.

Щождо "дипломатичної косметики" балтійського прикладу, то це не значить, що вона зовсім безвартісна, або що з неї треба б резиґнувати. Навпаки, в ній є дуже важливий

елемент визнання суверенної державности даного народу з боку іншої суверенно існуючої держави чи держав, і це має своє значення. Але було б помилкою це визнання державної підметности переносити на визнання самих чисто еміґраційних творів та перетворювати їх у повновартісні державні категорії.

Ще більш ускладнюються справи, коли такої "дипломатичної косметики" взагалі немає. Треба тоді дуже зважати, щоб "історичним" чи "правним" розтягненням псевдодержавних еміґраційних репрезентаційних умандатувань не довести до ґротескових ситуацій і несерйозного потрактування того роду претенсій своїми і чужими, а то і , чого доброго, до зайвого виладування енерґії на внутрішню боротьбу за фіктивну репрезентацію. А тому основним спрямуванням еміґраційних дій мусить бути не творення псевдодержавних фікцій, але конкретна ділова праця і заанґажування в боротьбі на рідних землях у найбільш доцільних і співмірних до цієї боротьби формах з найбільш відповідними назвами, або й без шумних назв узагалі.

Користаючи з прикладів наших сусідів поляків, вкажемо, що, наприклад, вплив місячника *Культура* з його книжковими виданнями в Парижі такий великий на формування антирежимної думки в Польщі, що взагалі важко говорити про якесь порівняння до нього "урядової діяльности" екзильного польського уряду в Лондоні.

Слід теж пам'ятати, що таке часово необмежене "виконування" чисто формальних, титулярних функцій, які виходили з колишніх правних умандатувань, не має нічого спільного з політичною, чи тим більше історичною континуацією, на яку так часто люблять покликатися прихильники всяких цього роду практик. Історична континуація полягає у плеканні основних історичних традицій і опрацюванні державних і суспільно-політичних концептувань, а не в міністерських і всякого роду інших "достойних" титулах і ритуалах. Перших не заступити другими і треба дуже вважати, щоб такою титуломанією і ритуалістикою не профанувати саме національних вартостей

та традицій і таким чином їх знецінювати.

Щоб не було непорозумінь, справа тут не в назвах інституцій, чи установ, як таких, але в змісті самої політичної постановки тих установ. у збереженні їхньої гідности і ваги через вилучення всього, що їх, чи точніше людей, які їх представляють, робило б неповажними — з одного боку, і в достосуванні до практичних обставин даного часу та його вимог — з другого.

Брак усвідомлення всіх тих, здавалося б, дуже простих істин, може не лише привести до зайвого марнування еміґраційних сил, але й до невикористання і втрати політичних надбань боротьби на рідних землях. Прикладом цього може, між іншим, служити історія відносин між УНРадою і ЗП УГВР після другої світової війни. В даному випадку частина еміґрації не виявила аж ніяк належного зрозуміння тодішньої ситуації в краю і за кордоном та дала ще одно свідоцтво браку політичної культури. Замість "підмуровувати" свій вигасаючий мандат з часів перших возвольних змагань, визнаючи визвольну боротьбу в Україні, очолену УГВР, провідні кола тодішнього унрадівського табору, разом з ОУН мельниківців, довший час іґнорували визвольну боротьбу ОУН-УПА-УГВР узагалі, а потім у ході переговорів між ОУН і партіями, які були в УНРаді, про приступлення ОУН до УНРади в 1948 році, "збули" всю проблематику половинчастим визнанням боротьби УПА. Тоді було потрібне знайдення певного правно-політичного "модусу вівенді" між обома інституціями — УНРадою і ЗП УГВР — базованого на повному визнанні визвольної боротьби, очолюваної УГВР, яке єдине могло створити нову "мандатну ситуацію", так дуже важливу і потрібну на той час. Це було тим більш конечним з уваги на "піднесення" Сталіном УРСР на позицію члена-основника ООН. Обстоювання "примату" чи "пріоритету" УНР було нічим іншим, як легковаженням величезного політичного капіталу, що його давала боротьба під керівництвом УГВР, що більше, навіть зневагою для цієї боротьби і народу. А передусім це був ще один доказ політичної невиробленості тодішніх унрадівських діячів.

Подібну ситуацію ми мали теж усередині ЗЧ ОУН в 1940 і 1950 роках, коли, під претекстом збереження такої чи іншої ідеологічної "лінії", провід ЗЧ ОУН, на чолі з С. Бандерою, довів до розколу між ЗЧ ОУН і ОУН в Україні, а пізніше й до розколу всередині самих ЗЧ ОУН (унаслідок якого постала ОУН за кордоном), що було однозначне з підрубуванням власного коріння, з якого ЗЧ черпали свої політичні і психологічні "соки". Замість визнати рішення краю, про яке самі ЗЧ ОУН запитували у висліді постанов своєї III-ої конференції, і об'єднати всі сили ЗЧ ОУН і ЗП УГВР у спільному фронті, тодішній провід довів до дальших порізнень, що більше, для виправдання своїх безвідповідальних кроків поширив наклепи, що, мовляв, це рішення підсунув КҐБ. До речі, режим не занедбав "підтвердити" такі наклепи "посередньо", висуваючи з свого боку "твердження", що, мовляв, рішення було спрепароване провідними членами ЗП УГВР за кордоном і передане через сл. п. В. Охримовича з України на Захід.

У цій справі не все, зрештою, було поставлене як слід теж у самому визвольному русі в Україні під час другої світової війни, а саме у відношенні між відновленням української державности 30 червня 1941 року у Львові і УНР та між тим же відновленням державности і постанням УГВР у 1944 р. Незалежно від того, як і в яких обставинах відбулося це проголошення, сам факт його заіснування був безперечно важливим політичним актом, як вираз протиставлення імперіяльно-загарбницькій політиці нацистської Німеччини.

Очевидно, що помилкою ініціяторів цього акту було повне заперечення пов'язання його з УНР. Як і в багатьох інших випадках, тут проявив себе комплекс "усе починати від себе", скріплений плеканим дотепер неґативним наставленням націоналістичного табору до "соціялістичного", демократичного періоду УНР. Відомо ж, що якраз поразку перших визвольних змагань пов'язувалося з отим соціялізмом, демократією, які, мовляв, були головними ґенераторами нерішучої, недостатньо підметної державної політики. До речі, саме Д. Донцов був головним пропаґатором таких

поглядів. Тут не місце, очевидно, аналізувати саму механіку тодішніх суспільно-політичних процесів та шукати вини, чи виправдання для таких чи інших подій або осіб, які їх творили, або мали якесь відношення до них. Є це, самозрозуміло, окрема історична тема. В даному випадку для нас важливіший сам елемент історичности, чи просто змисл історичности, якого нам дуже часто бракує і з якого власне випливає оце "починати все від себе". Щодо цього, непов'язання Акту 30 червня 1941 року з УНР було більш неґативним явищем, ніж, наприклад, обмеженість, однопартійна база, імпровізованість, брак або помішання певних формально-правових, устроєвих елементів самого проголошення.

Люди, які творили Акт 30 червня, не зуміли піднестися понад щоденні, свіжі, ідеологічні, політичні й особисті перешкоди, які в історичній перспективі були таки другорядними.

Але, якщо такі практично-політичні і психологічні перешкоди були у площині відносин між Актом 30 червня і УНР, то їх не було зовсім по лінії цього червневого Акту і УГВР. І в даному випадку треба просто говорити про недогляд.

Коли ми говоримо про потребу замаркування безперервности між УНР і Актом 30 червня, то маємо на увазі передусім певні основні декляративні ствердження. Бож ясно, що в тодішніх умовах не було можливости включати в ці справи "формальних" представників тодішнього еміґраційного табору УНРади. Зрештою, вони були тут ні при чому, бо Акт 30 червня був краєвим, а не еміґраційним актом, і щоб у ньому брати участь ці люди мусіли б бути на місці. Ішлося тут отже про формальні ствердження політичної ваги, як здійснення вимог історичної безперервности, і стільки.

Інакша справа була із спробами включити кола УНР і ОУНм у 1943-44 роках, як і інші середовища, у процес формування УГВР, які, на жаль, не скінчилися успішно з інших причин, незалежних від самих ініціяторів УГВР. Але це

окрема тема, яка вимагала б ширшого історичного насвітлення.

Брак осмислення цих справ на еміґрації привів не лише до політичного й організаційного розходження між різними середовищами, але й до дальшого "плекання" отого браку історичної безперервности. Поодинокі середовища забарикадувалися довкола своїх поодиноких історичних актів і формацій і трактують їх як одиноко "центральні", вирішальні, респектабільні і т.п. І, що найважливіше, діють так, немов би й справді вони були відпоручниками тих конкретних формацій і актів в Україні безпосередньо тут за кордоном. Вони забувають, що самі ті акти і формації, які були в минулому, є передусім тільки виявом боротьби народу на землях за свою державну незалежність, а тому що вони вже є історичними категоріями, то еміґрація не є формальним репрезентантом цих інституційних творів, але тільки виразником і передавачем загальних прагнень народу в його боротьбі з окупантом.

Усвідомлення цього напевно допомогло б дуже багато для внормування нашого еміґраційного життя і привело б до справжньої консолідації, а щонайменше координації всіх політичних середовищ, що діють за кордоном.

Передусім треба розрізняти між формально-леґалістичним, дипломатичним репрезентуванням і загальним, ідейно-політичним. Ролю першого, леґалістично-формального, може виконувати або екзильний уряд, або представництво активно-діючих сил у краю, створене ними для цієї мети. У першому випадку таким був, наприклад, уряд УНР на початку 1920 років, тобто до того часу, поки діяли активно сили УНР в Україні. Таким же представництвом було ЗП УГВР і Секретаріят закордонних справ УГВР, поки існувала УГВР у краю і поки велася активна боротьба під егідою цієї інституції. З моментом припинення активної боротьби в конкретних організованих формах ці інституції, тобто і уряд УНР за кордоном, і ЗП УГВР. і Секретаріят закордонних справ УГВР перейшли на статус загальної, ідейно-політичної репрезентації. Це не значить, що ця зміна формального

статусу звільнила ці інституції від їхніх обов'язків. Навпаки, вона в практичному аспекті могла їх навіть поширити. Бо, наприклад, у випадку ЗП УГВР не лише залишалися надалі зобов'язання щодо в'язнів ОУН-УПА-УГВР та їхніх родин, але й потреба перебрання на себе певних функцій тут за кордоном, які дотепер виконувалися в краю. Так, наприклад, з моментом припинення дії ОУН-УПА в Україні, ЗП УГВР і Секретаріят закордонних справ УГВР почали були видавати *Інформаційний бюлетень Секретаріяту закордонних справ УГВР,* призначений спеціяльно для України, а також поробили були інші заходи для уможливлення народові доступу до правдивої, нецензурованої інформації. В мериторичному сенсі не зміняється багато теж у тому, що така чи інша формально-дипломатична акція перетворюється з моментом заіснування лише ідейно-політичного репрезентування на зовнішню інформацію, чи тільки одну з її складових частин.

Цей принцип мусить стосуватися теж монархічних речників такого чи іншого державного твору (напр. сьогодні Далай Лями, як речника незалежного Тібету), бо й навіть тут не може діяти якийсь принцип спадковости. І то незалежно від того, що в даному випадку Далай Лама є таки своєрідним втіленням певного державного твору.

Безконечне, ''перманентне'' пов'язування репрезентантських атрибутів з особами, які у свій час виконували ці функції з управнення існуючих тоді інституцій, а тим більше, надавання таких титулів зовсім новим людям, є анахронізмом і спробою застосувати тут монархічний принцип попередніх століть, коли визнавали меншу чи більшу автократію поодиноких монархів. Зрештою, таке наставлення повністю суперечне не лише з поняттям демократії у внутрішньоустроєвій площині, але й з основними положеннями сучасної міжнародної політології і дипломатії.

Зрештою, як було вже згадано попередньо, вирішальними є не формальні претенсії на репрезентацію, у формі таких чи інших "урядових" інституцій, але активна сила і боротьба, що їх треба репрезентувати. І тут аж ніяк не

потрібно цих "урядових" форм, бо "звичайний" комітет, за яким є ця сила і боротьба,буде більш ефективний у своїй теж репрезентаційній функції, ніж найбільш "розбудований" екзильний уряд, який нікого не репрезентує поза собою. А взагалі, було б не погано, щоб на еміґрації менше думали про те, як їм і в яких формах репрезентувати, а більше займалися тим, щоб було що репрезентувати. На початку згадана ПЛО (палестинська визвольна організація) не має уряду, але тим не менше її лідера приймали в ООН...

Самозрозуміло, що питання еміґрації не вичерпується самою репрезентацією, чи репрезентуванням у загальному, якщо йдеться про ролю еміґрації у відношенні до народу. Є це значно ширший і складніший комплекс справ, які вимагають окремого з'ясування. Можна спокійно сказати, що принаймні від часів французької революції еміґрація в різних народів відіграє таку поважну ролю, що саме питання еміґрації вповні заслуговує на те, щоб його трактувати як окремий предмет політичних наук і зокрема міжнародної політології.

У даному випадку маємо на увазі саму політичну еміґрацію, як ту складову частину народу, яка в силу політичних обставин опинилася поза батьківщиною і тут свідомо служить далі своєму народові в його визвольній боротьбі. Натиск є тут не на самі загальні соціологічні, демографічні елементи, такі цікаві, наприклад, для внутрішньої політики народів і держав, які мають на своїх теренах діло з еміґраціями, як національними меншостями, — але саме на чисто політичні з погляду їх власнопідметности, визначеної тим, що вони вважають себе передусім частиною того народу, який є на батьківщині, нації, з якої вони вийшли. До речі, таке підкреслення власнопідметности і політичности еміґрації не знецінює, ані не суперечить загальним функціям і вартостям еміґрації, як ширшої і глибшої етнічної групи, яка дуже часто, будучи вже інтеґрованою частиною народу, на території якого поселилася, має зобов'язання льояльности супроти нього, але тим не менше може і повинна відігравати важливу ролю в допомозі народові, з якого вона вийшла. Коротко, ідеться про

конкретне і виразне спрямування дії еміґрації по лінії народу на батьківщині, яке мусить бути тотожне із змаганням цього народу, щоб здійснити відповідні кваліфікації "політичної еміґрації".

Становище і сила еміґрації залежать у такому значенні не лише від міжнародної ситуації, становища в державах її поселення, але насамперед від силових елементів самої еміґрації.

Тими елементами є передусім становище самого народу на батьківщині, стан його боротьби, співвідношення його сил до сил окупанта. Якраз у даному випадку принцип, що зовнішня політика — це передусім функція внутрішньої політики, має повне застосування, бо зовнішня акція еміґрації є передусім функцією національного потенціялу на батьківщині. І тому й не диво, що якраз усе те, що діється на батьківщині і що приходить з батьківщини, має куди більшу безпосередню ефективність, ніж самі "чисто" еміґраційні почини. Найкращим доказом цього є хоч би краєві матеріяли ОУН в 1930 роках, ОУН-УПА-УГВР у 1940 та 1950 роках і самвидавна література українського руху опору 1950, 1960 і 1970 років. Так, наприклад, згадаємо, що один лист П. Полтави до "Голосу Америки" про його радіопересилання зробив більше, ніж усі дотеперішні еміґраційні меморіяли в цій справі. Про ролю ж самвидавної літератури наших дисидентів в Україні в поставленні українського питання на міжнародному форумі — не доводиться й говорити; вона аж надто всім відома.

Інші важливі силові елементи еміґрації — це її величина, інтелектуальна спроможність, політична культура та її соціяльно-економічна сила. Стан цих елементів є в прямому відношенні до самого функціонального характеру еміґрації, яка може бути інтенсивною, екстенсивною, чи синтезою обох. Інтенсивна еміґрація це та, яка, хоч чисельно мала, проте відзначається вершковою інтелектуально-політичною і загальнонауковою продукцією. Це можуть бути одиниці і групи людей, які силою свого інтелекту і вироблення добиваються осягнень особливої вартости. Це — еміґрація

Драгоманових, Грушевських і їм подібних.

Екстенсивна еміґрація — це передусім численна еміґрація з відповідним рівнем політичної культури, з певними інтелектуальними здобутками, належною організованістю, але без або майже без величин вершкових маштабів.

Якщо йдеться про теперішню післявоєнну еміґрацію, то вона посередині між інтенсивною і екстенсивною. У неї є певні поважні наукові і політичні здобутки, але в більшості її характер екстенсивний.

Може бути ще третій варіянт — синтетичний, який є найбільш оптимальний. І до такого стану повинна прямувати кожна еміґрація. На нашу думку, таку еміґрацію чи еміґрації видали з себе євреї, і частинно росіяни після першої світової війни, точніше після революційного періоду 1917-1920 рр. До речі, коли мова про росіян, то також період Герценів, Бакуніних, Ткачевих, Мартових і Леніних — це непоганий приклад інтенсивної еміґрації, незалежно від самого програмового змісту таких чи інших течій. Таким же прикладом може служити польська еміґрація післяповстанчих періодів минулого століття (1831 і 1863).

Завданням еміґрації мусить бути творення тривких високоякісних вартостей, спрямованих на пряму чи посередню допомогу народові, вартостей, які можуть доповняти і, якщо потрібно, навіть заступати те, чого не робиться на рідних землях, речі, які можуть стимулювати певні процеси в краю (як, наприклад, "спровокування" *Енциклопедією українознавства* видання *Української радянської енциклопедії* в Україні), надбання, які лишають твердий, постійний слід і викликають пошану до них теж серед чужинців. Натиск мусить бути на науковість, професійність, якість; на наукові центри і наукові праці, а не брошурки і дешеві псевдонаукові есеї. Інструментом усякої серйозної політичної роботи мусить бути відповідне наукове опрацювання. Це — з нашого внутрішнього погляду; а з зовнішнього — потрібно вивчення ментальности народу, серед якого діє дана еміґрація і вивчення політичного механізму та

справжніх силових центрів даної держави, щоб не мішати "консієржів" з міністрами та не потопати в ілюзіях фальшивих "wishful thinking", а одночасно охоронити себе від власних помилок.

Форма, стиль і спрямування наших акцій назовні мусять бути співзвучними із способом і стилем думання даного народу і функціонуванням його політичної машинерії. Бож, наприклад, інакше реаґуватиме на висування "арґументу" про п'ять мільйонів знищених сталінським режимом в Україні індієць, для якого це вже й не надто "велика річ", бо він привик, що в його країні постійно вмирали з голоду мільйони; інакше англієць, який скаже "що ж це за народ, що дав себе виморити?", а ще інакше італієць, француз чи німець.

Якщо ж ідеться про сам стиль і спосіб нав'язування зовнішніх контактів, то відомо, наприклад, що в німців грає ролю певна "урядова формальність" (згідно з висловом "Das Amt macht den Menschen"), натомість в англосаксів важить неформальна особиста приязнь, чи просто особистість, як така.

Величезне значення має тут саме професійно-науковий аспект впливання на зовнішній світ у користь нашого народу. Нелегка це справа, бо часто маємо тут діло не тільки з "незораною цілиною", але і з "ланами", що їх добре виплекали наші сусіди, які засівали своє зерно від довгих років, а то й століть, і аж ніяк не в нашу користь. Російська і польська історіософічні школи в університетах Заходу, зокрема російська в США, Англії, Франції і Німеччині, по сьогодні держать великою мірою, західню науку в полоні імперіяльних, шовіністичних концептувань "російської кухні". Певні осяги на відповідних відтинках, головно нашої післявоєнної еміґрації, ще не співмірні до тих величезних вимог, які є ще далі на потребу. Ні для кого не є таємницею, що думання і практика політичних верхів, їхні погляди і політична культура формуються в університетах і дослідних інститутах даних держав і саме на них треба насамперед звертати увагу. В противагу імперіяльним школам російської

історіософії і політології ми мусимо протиставити нашу школу, об'єктивну, належно опрацьовану й ефективну.

Політична культура — це передусім спосіб і рівень вияву життєвости і цілої діяльности еміґрації як усередині, так і назовні. Це заперечення всякого політичного примітивізму, виключення "закону джунґлів" з міжпартійного життя, а на їх місці здоровий розподіл і співзмагання на базі взаємопошани й толеранції та запевнення різнородности й усебічности, як основних передумов для розвитку політичної думки, у противагу до тоталітарної нівеляції.

Усупереч роздрібненню сил і втертим твердженням більшовицької пропаґанди, компромітація та зайва витрата еміґраційного потенціялу має місце не тоді, коли є здоровий розподіл і толерантне співзмагання поодиноких течій, але саме тоді, коли їх немає і коли їх заступає боротьба якоїсь групи чи груп за знівелювання і єдиновимірне скошарування еміґрації в одній тоталітарній загороді.

Суспільно-економічна сила еміґрації — це її матеріяльна база, яка не лише дає їй можливість розгорнути свої інтелектуальні сили, але й повинна оперативно-практично служити народові в його боротьбі. Клясичними прикладами такої властивої постановки є роля ірляндської і єврейської еміґрацій у фінансуванні дій, спрямованих на здобуття державности обома народами в 20 столітті.

Але чи не найважливішим завданням еміґрації є її вклад у розвиток політичної думки в допомогу відповідним процесам, які відбуваються на рідних землях. Ця ділянка зокрема важлива тоді, коли в краю, в силу об'єктивних обставин, є обмеження самих можливостей і по лінії джерел, і свободи творчої праці, і цілого інтелектуального програмового розвитку взагалі.

В історичній перспективі пригадаймо, що, наприклад, "батьками" і творцями революційної російської думки в 19 і 20 століттях були великою мірою еміґранти, оці виразники тодішньої "інтенсивної еміґрації".

Саме в еміґрації остаточно зформувалися інтелектуально, а часто й політично, та досягли верхів своєї

концептувальної творчости такі основники і будівничі російської політичної думки 19 і початку 20 століть, як уже вище згадані Герцен, Бакунін, Лавров, Нечаєв, Ткачев, Плеханов, Ленін та ряд інших. Можна по-різному оцінювати їхній ідейно-програмовий баґаж і діяльність з політичного і етично-морального погляду, але не можна не визнати за їхньою творчістю вирішальної, історичної ролі у співформуванні долі народів і світу двох останніх століть. Висліди їхньої діяльности і думки виходять далеко поза їхній вплив на саму тільки російську політичну думку і практику.

Починати треба щонайменше від Герцена. Батько російського лібералізму, аристократ, від 1848 року аж до кінця свого життя перебував на еміґрації. Пройшов довгий шлях еволюції від захоплення Заходом до його осуду, від натаврування автократизму до концепції революції "згори", яку мав довершити Александер II, від гуманного демократизму і раціоналізму до радикального селянського містицизму з обожнюванням російського "міру", як панацеї для розв'язки всіх проблем; від загальношанованого революціонера й інтелектуаліста до зужитого, нехтованого і нікому непотрібного "старого" ліберала. Був він не лише тим, хто формував російську поступову політичну думку минулого століття; був кимось ще більшим, а саме: сумлінням тодішньої Росії. У 1857 році він почав видавати в Лондоні журнал *Колокол*, який відбився на розвитку і радикальної і реформістичної думки російського політикуму глибше, ніж будь-що і будь-хто інший до того часу. Пачкований у Росію *Колокол* читали, зрештою, не лише революціонери й опозиціонери, але й царські міністри та інші вищі "чини"; кажуть, що читав його теж сам цар.

Бакунін — теж аристократ і еміґрант. Батько не лише російського, але й універсального анархізму, якого ім'я при кінці 40 років минулого століття стало символом не тільки анархізму, але й революціонізму того часу взагалі. Його "еволюційний" шлях теж складний: від анархіста до співосновника Першого Інтернаціоналу і короткотривалої співпраці з Марксом; від міжнародного революційного авторитету до

здичавілого дідка, який не міг погодитися з тим, що він уже свою ролю відіграв. У своєму засліпленні він шукав опори в Нечаєва, який не лише дістав від нього "уповноваження" на провідника революції в Росії, але й виманив від Герцена і Оґурева половину "підпільного резервового фонду", який був у їхньому розпорядженні на революційну роботу в Росії (а від Герцена, крім цього, дістав ще доньку з посагом).

Той же Нечаєв — автор відомого *Катехизму революціонера* — для багатьох параноїк і психопат узагалі, але тим не менше одночасно теоретик і практик нігілізму й тероризму, який глибоко позначив свій слід на розвитку російського (та й не тільки російського) радикалізму та вповні заслужив собі на ім'я батька організованого крайнього терору, як системи. До речі, з неї скористали не тільки терористи і революціонери, але й пізніші режимові бюрократи. Можливо, це не випадок, що Сталін був теж, як кажуть, психопат і параноїк. Лише не мав він тієї надзвичайної привабливости, що її мав Нечаєв. Вернувшися після свого другого перебування в Швайцарії до Росії, він дуже скоро опинився в одній з найтяжчих тюрем, якою була тоді Петропавловська фортеця і там зумів переконати навіть своїх сторожів, що революція вже скоро гряде та заставив їх носити йому листи з волі і на волю...

"Учнем" і другом Нечаєва був ще інший еміґрант — Ткачев. У своєму *Набаті* в Женеві розробив він концепцію революції, здійснюваної руками туго зорганізованої і законспірованої революційної еліти, що її живцем перебрав від нього, після Московського повстання 1906 р., інший російський еміґрант у Швайцарії — Ленін. Та й, зрештою, не він одинокий. Концепція "революційної еліти" у ткачевському викладі послужила пригожим зразком для сталінської номенклятури, зорганізованої на конспіративний, мілітарний спосіб, яка по сьогодні залишається інструментом необмеженої, монопольної влади, що включив у собі теж усі "кращі" традиції царської політичної поліції.

До речі, Ткачев висунув свою теорію революції після великих процесів народників 1877-78 рр. На них судили

разом 243 молодих людей — переважно студентів і студенток, які власне "ходили в народ".

І знову ж, пригадаймо, хто посилав їх у народ? Був це якраз еміґрант Лавров із *Землі і волі,* який після арешту і заслання в 1866 році, чотири роки пізніше опинився в тій же Швайцарії. І вже тут, у своєму *Вперед*і розробив нові основи народництва, доказуючи, що освічені верстви російського суспільства завдячують все виключно працюючому і темному народові і що якраз їхнім священним обов'язком є — в заплату — той народ просвітити та посвятити себе для його визволення. Як це не дивно, але без жодного диспозиційного центру і будь-якої формальної організації, *Вперед* добився того, що в 1873-74 роках тисячі молодих освічених людей спонтанно рушили в народ, щоб його просвітити та підняти на спільну революцію з ними. Тільки, на жаль, замість з майбутніми "революційними масами", вони зустрілися майже виключно з недовірливими, хитруватими, підозрливими і часто лінивими та п'яними дядьками, які не тільки були глухі на "революцію" і своє власне визволення, але ще й з них насміхалися, придиралися, побивали, а то й передавали в руки царської жандармерії. І саме на тлі того досвіду, повного розчарувань "народними масами", зродилася в мозку Ткачева концепція "елітарної революції".

Ми вже згадали про одного російського клясика марксизму в Швайцарії — Леніна-Ульянова. Але він не був одинокий, бо, пригадаймо, що якраз справжній батько російського марксизму Г. В. Плеханов, творець *Визволення праці,* жив теж довший час у Швайцарії.

Варто теж нагадати, що російські еміґрації 19 і початку 20 століть відіграли важливу ролю не лише в радикальних, революційних рухах у Росії (і поза нею), але також і реформістичні течії користали з вкладу еміґрації. Знаменно, наприклад, що в 1902 році знову в тій же Швайцарії, зібралась була група земських можновладців і чиновників разом з радикальними інтелектуалістами і спільно оформили нелеґальну опозиційну партію "Союз визволення", який очолив леґалістичну боротьбу за конституційний уряд у Росії

і був своєрідним нелеґальним передвісником майбутніх "Дум" (парляментів).

І накінець: хіба ж можна не згадати про факт, що якраз під тиском тепер уже застарілої, однобічної та в основі фальшивої доктрини трьох інших еміґрантів світ здригається сьогодні в кошмарних судорогах, що їх породила ця доктрина? Ідеться, очевидно, ні про кого іншого, як про загальнознаних Маркса і Енґельса та менш відомого Цєшковського, польського аристократа і "еміґранта", якого неоправдано заслонили два перші "світила". Бож саме "граб'я" Авґуст Цєшковський, студіюючи в Берліні від 1832 року, був першим, який розгромив дотеперішню чисто контемпляційну і "безчинну" геґелівську філософію і на її місце висунув постулят ідентифікації філософії з чином, з практикою, яка має змінити світ. Від нього взяв Маркс відому фразу про те, що коли дотепер "філософи лише інтерпретували по-різному світ, то тепер ідеться про те, щоб його змінити"... І не можна сказати, що Маркс з Цєшковським свого не домоглися, хоч, на жаль, тільки у збоченій, викривленій і трагічній формі. Але в тому останньому не винен ні німець Маркс, ні поляк Цєшковський. У свій час писав ще Чаадаєв, що "дивлячися на нас [росіян — А. К.], можна сказати, що загальний закон, який керує людством, був знятий з нашого рахунку. Ми одинокі між усіма народами світу не дали нічого [позитивного — А. К.] світові і ми нічого не навчилися від світу. Ми нічого не вклали у справжній проґрес людського розуму, ми лише його здеформували...".*

Але звідкіля міг знати Маркс, який, між іншим, аж ніяк не симпатизував росіянам, що вони здеформують теж і все те, що створив його мозок?

Еміґранти, очевидно, відігравали поважну ролю не тільки в універсалістичних рухах. Роля еміґрацій у національних визвольних змаганнях поодиноких народів, включно з нашим, є дуже поважна. З новіших часів згадаймо хоча б факт,

---

* П. А. Чаадаєв, *Сочинения и письма,* Москва, М. Гершензон, 1912, т. I, стор. 84.

що два перші конґреси ОУН (Організації Українських Націоналістів) відбулися саме за кордоном. Такі ідеологи українського націоналізму як Вассиян чи Сціборський, були теж еміґрантами, а поруч Львова якраз Прага і Берлін були ідеологічними центрами націоналістичного політикуму. Еміґрантом був Липинський, був ним теж насправді і найбільший ідеолог "інтеґрального націоналізму" Д. Донцов.

Щоб уникнути зайвих непорозумінь і поставити все це у властиву площину, треба, очевидно, тут підкреслити, що ця роля еміґрацій могла бути такою значною і подекуди навіть вирішальною лише тому, що якраз відповідні її діячі зуміли вдержувати не лише духовий, але й практичний зв'язок з дійсністю на материках, вивчали цю дійсність і старалися максимально аналізувати і схопити її саме з краєвих, а не чисто еміґраційних позицій. Бо не лише для зовнішньої інформативної праці серед чужого світу, але передусім для розвитку власної політичної думки конечне є точне і глибоке знання дійсности, в якій живе народ. І одночасно ті діячі мали передусім потрібний для цього особистий інтелектуальний потенціял, візію, маштаби і вироблення.

При тому надзвичайно важливо охоронити себе від трьох "перманентних" хвороб усякої еміґрації, що з ними зустрічаємося ввесь час у минулому і в сьогоденні.

Перша з цих хвороб — це підсвідома тенденція всіх еміґрантів перебільшувати всякі вияви опору народу і кризові ситуації окупанта та інтерпретувати їх в однобічному, виключно для себе корисному значенні. Є це небезпечний суб'єктивізм, який має оправдане чисто психологічне коріння і якого емоціональний коефіцієнт зростає звичайно із зростом кількости еміґраційних буднів. Чим довша стає еміґрація, тим більша з'являється "нетерпеливість" в оцінці краєвих подій і тим сильніше стає бажання переоцінювати і перешаржовувати. Іншим різновидом цієї хвороби є такий же суб'єктивізм "неґативного спрямування", який є схильний розцінювати кожну невиграну битву народу, як остаточну програну війну, і кожний успіх окупанта, як його повну перемогу.

Другою хворобою еміґрації буває звичайно постійне намагання поодиноких груп ідентифікувати визвольну боротьбу народу з собою, як одиноким законним її речником. Про це вже дещо було сказано й вище, хоч у іншому аспекті. Звідси лише один крок до заперечення примату визвольної боротьби в краю взагалі і переоцінки ролі еміґрації у відношенні до народу. Зокрема в скрутних для народу ситуаціях еміґрація дуже легко може "підбивати" собі ціну та ставити себе в центрі самого визвольного процесу.

Ця друга хвороба веде до третьої, чи не найбільш небезпечної для еміґрації, яка полягає у спрямуванні діяльности еміґрації чи своєї групи, на власний "внутрішній ринок". При такій постановці маємо не лише "капіталізування", чи точніше паразитування, однієї чи другої еміґрантської групи на боротьбі народу для вдержання чи скріплення своїх "позицій" у самому еміґраційному суспільстві, але й навіть поставлення зовнішньоінформативної роботи в такому ж "аспекті". У "заавансованому" стані ця хвороба доводить до стосування такої ж постановки теж до свого власного середовища, тобто спрямування всіх зусиль і "осягнень" на вужчий, внутрішньопартійний, чи внутрішньогруповий аспект. Цей стан веде до крайнього земіґрантщення, включно з уявним "достосуванням" краєвої дійсности до власних еміґраційних потреб і повного розриву з реальною дійсністю на рідних землях. При тому звичайно тут діє певний соціологічний закон: чим дальше дана група чи середовище практично віддаляється від народу і його боротьби та дійсности взагалі, тим голоснішими "патріотичнішими", "авторитетнішими" і претенсійнішими та тим самим більш голословними і безвідповідальними є їхні покликування на той же край і його боротьбу. У сполуці з певним спекулянтством, якого ніколи не бракує на еміґрації, це набирає не раз особливо осоружних форм.

Ворожий потенціял

Не треба доводити, що еволюція ворожого окупаційного режиму, тобто стан і тенденція розвитку російського режимового політикуму і його кожночасна політика супроти нашого народу, в усіх її виявах та з усіми пружинами тиску — є центральним питанням у визначенні цілої нашої національної політики і нашого кожночасного стратегічного плянування. При тому тут ідеться не про саму історичну перспективу розвитку російського політикуму на далеку мету, яка в даному випадку йде виразно по лінії остаточного провалу і заломання російського великодержавного імперіялізму і колоніялізму в майбутньому, але про кожночасні зиґзаґи актуальної російської політики, які власне не йдуть завжди по такій, чи іншій однонапрямній "горішній", чи "долішній" лінії, але пробігають "ломаними" кривими із поворотами, зворотами, перестановками, а то й мініпереворотами. В тому сенсі еволюція режиму — з нашого становища — може бути або позитивною або неґативною, залежно від того, наскільки вона сприяє, чи не сприяє кожночасному скріпленню нашого національного потенціялу на даному теперішньому і безпосередньому етапі.

Так наприклад, післясталінський період 1953-62 років був позитивною еволюцією режиму незалежно від різнорідних, часто суперечних процесів у ньому і незалежно від

того, що ця еволюція не довела до такого стану, до якого логічно курс Хрущова на 20 з'їзді КПРС повинен був довести. До речі, ніхто інший, як сам Хрущов загальмував на початках 60 років тодішній процес еволюції в позитивному напрямі.

Знову ж похрущовський, брежнєвський період, який триває по сьогодні, є виразно неґативною еволюцією режиму. Порівнюючи його з хрущовським (а не сталінським) періодом, ми бачимо виразний зворот у некорисному для нас напрямі, який, до речі, є неґативним для цілого радянського суспільства і всіх народів СРСР, включно з російським.

Цей зворот у напрямі неґативної еволюції замаркував себе такими фактами, як загострення національної політики, скріплення цензури, інтенсифікація "селективного терору", який прийшов на місце масового, наступ на "дисидентський рух" різних напрямів, загострена культурна політика, скріплення русифікації в пляні здійснення концепції "єдиного радянського народу", повернення у "попередніх" правах КҐБ і розбудова його (включно з створенням окремого 5-го Управління в 1968 році для поборювання дисидентських рухів), зріст впливу армії і посилене мілітаристичне виховання молоді (головно з літа 1966 року), усунення ротаційної системи в партійному апараті, що її пробував завести Хрущов, обмеження критики Сталіна, впровадження наново титулу "генерального секретаря" партії (квітень 1966), повернення дотеперішніх економічних реформ у напрямі нової централізації тощо. В загальному був це зворот від деяких скупих спроб і кроків по лінії "лібералізації" до нового зашморгу й тиску, який справедливо одержав найменування "неосталінського".

Одначе, поки перейти до дальшої аналізи еволюції режиму, в одному чи другому напрямі, слід відмітити, що в нашому випадку вона має два аспекти, а саме: загальносоюзний і вужчий — радянсько-український. Бо хоч ціла структура режиму, будучи суперцентралізованою й уніфікованою, є вирішальною в цілому, всесоюзному аспекті, тим не менше існуючий в Україні режимовий політикум має ще свої особливі елементи і прикмети, які заслуговують на

їхнє окреме виділення. Ідеться тут про стан і тенденції розвитку всередині радянського політикуму в самій Україні, під кутом їхнього відношення до московського центру і до власного народу, тобто про певні автономістичні елементи цього політикуму, які треба враховувати в національній політиці. В силу питомої ваги українського народу, його економіки й геополітичного положення, режимовий апарат в УРСР має свої особливості, які завжди, якоюсь мірою, мусять в'язатися з льокальними інтересами та вимогами і які сприяють не раз зростові навіть того, що умовно назвемо скрипниківсько-волобуївськими тенденціями. Іншими словами, маємо тут на увазі всі ті елементи всередині режимового апарату, які сприяють, або можуть сприяти відродженню традиційного українського "націонал-комунізму" в його різнорідних формах і з різнорідними напрямками.

Очевидно, що еволюція режиму в Україні є безпосередньо зв'язана й залежна від еволюції цілого центрального режиму, дарма що напрям тої, чи іншої еволюційної хвилі може проходити лише паралельно, чи навіть протилежно до напряму загального еволюційного процесу. Так наприклад, т. зв. відлига посталінських часів у жодному випадку не була подумана в Москві як така, що мала сприяти відродженню певних автономістичних тенденцій в партійному апараті України, але тим не менше вона цьому сприяла.

До речі, якраз цей позапляновий аспект еволюції є для нас куди важливіший, ніж його сам офіційний курс, тому що він має пряме позитивне відношення до дальшого розгорнення народної боротьби. Його "механізм" доволі простий: позитивна еволюція в центрі автоматично, в силу самої природи режиму, приводить до позитивної еволюції в Україні. Тут однак вона виходить поза визначені центром рамки і за своєрідним законом приспішення і "додаткового прибутку" виростає у ще окремий вимір еволюції — національно- і територіяльно автономістичний, який у своєму кінцевому цілеспрямуванні скоріше чи пізніше зударяється з російським центром. На марґінесі варто відмітити, що цей

своєрідний закон еволюційного приспішення і додаткового прибутку діє з неменшою силою і в зворотному напрямі: при звороті позитивної еволюції в неґативному, якраз в Україні елементи нового курсу мають куди болючіші й гостріші контури, ніж у самому центрі. У свій час це дуже влучно схопив один з новоприбулих російських еміґрантів, сказавши, що коли в Москві тільки гострять сокири, то в Україні відразу рубають голови.

Принаймні дотепер цей своєрідний "еволюційний паралелізм" діяв досить послідовно. Із курсом скріпленої русифікації, терору, колективізації і т. п. на переломі 20 і 30 років прийшло не лише до ліквідації української інтеліґенції поза партією, процесів СВУ, голоду, ліквідації решток НЕП-у. Переведено теж чистку КПУкраїни, яка завершилася самовбивством Хвильового, Скрипника і вкінці майже тотальною ліквідацією ЦК КПУ в 1937 р. Усе це було "українською паралелею" до хвилі післякіровського масового терору, колективізації, чистки в партії, яка скінчилася в 1937-38 роках ліквідацією щоправда "тільки" 64,75% членів і кандидатів ЦК ВКП(б) "обраних" уже в 1934 р.

Подібно відступ Хрущова від його скупої відлиги в останніх роках його панування, зокрема загострення курсу в національному питанні, та одкритий неосталінський курс Брежнєва, привів уже у серпні-вересні 1965 року до перших арештів в Україні. Від того часу постійно скріплявся русифікаційний курс, велася підготовка до ліквідації не лише українського самооборонного відродження в культурі і суспільному житті, але й до чергової чистки в КПУкраїни, яка після погрому українських культурних діячів у січні-березні 1972 року закінчилася вже в травні цього ж року усуненням Шелеста і пізнішою ліквідацією т. зв. шелестівщини в КПУ.

Вирішальною отже була така чи інша еволюція центру, Москви, і тому поки розглядати особливості "української режимової еволюції", слід зупинитися на з'ясуванні основних прикмет загального радянського режимового політикуму,

який є не лише об'єктом, але й суб'єктом кожночасних перемін.

Тут не місце, очевидно, в усій ширині визначувати характер і суть теперішнього російського режиму і треба обмежитися до з'ясування найважливіших його елементів, важливих власне для аналізи еволюційних процесів у ньому. Скористаємо в цьому з визначень деяких сучасних совєтологів, які самі виросли в комуністичній дійсності, зокрема двох польських авторів.

Так Марія Гіршовіч дуже влучно називає теперішній режим "організаційним Левіятаном, який є деґенерацією, властивою суспільствам організації, з яких він (комуністичний Левіятан) черпає свою міць і силу. Є він формою політичного й інституційного панування над людьми, які внаслідок розвитку індустріяльної системи тратять насамперед свою автономію на користь поодиноких організацій, потім тратять її вдруге і то в побільшеному ступені, через інкорпорацію тих організацій в центрально й деспотично керовану цілість. Всемогутність держави це вже тепер не тільки військо і поліція, що про них писав Маркс. Це вже також повна контроля над пресою і книжковими виданнями, над процесами навчання і світом мистецької творчости, над цілістю інституцій, які затруднюють і звільняють людей з праці, над матеріяльними добрами, які можна розділювати за власною вподобою, і над системами авансів, завдяки яким селекціонується і контролюється еліти". А далі: "Основою централістичного деспотизму в суспільстві організації є получення техніки атомізації мас з технікою примусового і багатобічного організування тих же мас під стислою контролею держави. В суті речі, ідеться тут про виелімінування всяких спонтанних і свобідних форм суспільної комунікації і співдії. Якщо мають бути дискусії — то тільки організовані партійними функціонерами і слухняним активом. Якщо нові ініціятиви — то тільки під наглядом послушних владі центральних організацій. Якщо наукова чи літературна творчість — то тільки при сталій співдії цензури, послушного централі видавця, здисципліно-

ваних керівників дослідчих інститутів і стисло наглядaних професійних згуртувань...". [1]

Павліна Прейс пише подібно, що "жодна бюрократія в історії і жодна бюрократична організація, існуюча в теперішньому світі, не підпорядкувала собі людини до такого великого ступеня, як тотальна бюрократія на схід від залізної завіси". У противагу до централізованих бюрократій іншого типу, російська режимова бюрократія є тотальною, тобто такою, при якій "єдина бюрократична організація обіймає всю сукупність життя на території цілої країни, цілковито контролює (або прямує до схоплення своєю контролею) кожний рід дії, доступний людині, в усіх аспектах і на всіх площинах". [2]

Ці засади діють, очевидно, теж і в часі позитивної еволюції. Повертаючись до української дійсности, пригадаймо, як швидко режим постарався інфільтрувати молодіжну позакомсомольську культурну "організацію" "Сучасник" у другій половині 50 і на початку 60 років, а коли це не вдалося, він її просто заборонив. Подібно було з спонтанними святкуваннями річниці перевезення тіла Шевченка з Петербургу до Канева 22 травня кожного року, коли групи молоді і старших неорганізовано збиралися на Хрещатику, щоб віддати честь Великому Кобзареві. Скоро почали вживати репресій проти учасників цих святкувань, а вкінці постаралися перебрати ці демонстрації в свої руки, з допомогою КМО (Комітету Молодіжних Організацій) і КҐБ. Для цього, до речі, заанґажували були навіть чужинецьких студентів, які студіювали в Києві, включно з африканцями. Так само зробили з "Товариством охорони історичних пам'яток", яке постало з приватної ініціятиви, але дуже скоро влада "оформила" його в свою "громадську організацію". Як відомо, були це дуже невинні і початкові форми спонтанної

---

1. Maria Hirszowicz, *Komunistyczny Lewiatan,* Instytut Literacki, Paryz, 1973, s. 26.

2. Paulina Preiss, *Biurokracja `totalna,* Instytut Literacki, Paryz, 1969, s. 33-34.

позарежимової організованости, чи пак "неорганізованої організованости", які одначе навіть в такому вигляді суперечили принципам і практиці тотальної бюрократичної організаційної машини режиму.

Були це, до речі, із становища режиму приклади "неґативних" прийомів чи протизасобів. Якщо ж ідеться про "позитивні", то ними охоплене ціле суспільне життя, яке організується і контролюється згори до крайніх меж об'єктивних можливостей. Навіть побутові звичаї й обичаї стали об'єктом безпосередньої активної режимової реґляментації і це стосується не лише до ритуалу шлюбів і похоронів. Є постійні намагання впровадити зовсім нові обряди, як наприклад, з нагоди покликання допризовників, святкування початку і закінчення жнив, початку шкільного року тощо, які були б не лише віддзеркаленням "соціялістичної дійсности", але й невтралізатором традиційних, передусім релігійних ритуалів, які дедалі більше зростають на силі в міру релігійного відродження. Останнім часом поведено скріплений наступ на село з допомогою т. зв. культармійців (культурних армійців) — працівників будинків культури і клюбів на селах, в особах яких поєднується ідеологічно-політичну індоктринацію з громадсько-побутовою. Ідеться тут про спеціяльно вишколені кадри культурних працівників (їх теж називають культосвітніми працівниками) із своїми навчальними закладами, яких обов'язком є "всебічне піднесення культурно-освітньої роботи, зокрема на селі". Як писала *Культура і життя* від 19 жовтня 1975: "Зараз, у ході підготовки до XXV з'їзду КПРС, підводяться підсумки п'ятирічки соціально-культурного будівництва, намічаються плани на наступне п'ятиріччя. Спорудження в населених пунктах типових, зручних будинків культури ставить на порядок денний рішуче піднесення рівня роботи культосвітніх закладів, перетворення їх на справжні опорні пункти парторганізацій колгоспів і радгоспів. І, зрозуміло, реалізація цих вимог буде забезпечуватися кадрами — тими, хто має уже великий досвід роботи, і тими, хто щойно одержав диплом. Усе це повинні враховувати учбові

заклади". Одночасно культармієць "повинен знайомитися з основними здобутками передового хліборобського досвіду, сільськогосподарської науки. Адже культармієць зобов'язаний орієнтуватися в перспективах розвитку села і його господарства — щоб знати провідні напрями своєї роботи". Бо тільки, мовляв, за таких умов він зможе впоратися як слід "з питаннями втілення планів агітаційно-масової і культосвітньої роботи, які намічаються партійними організаціями колгоспів і радгоспів".[3]

Одначе культармійці — це не лише один із виявів "позитивних" заходів і прийомів режиму для контролю суспільства, але й доказ заскорузлости й петрифікації режиму, який боїться всяких глибших перемін та реформ і теж у сільському господарстві схильний шукати розв'язки скоріше в "аґітаційно-масовій роботі", ніж навіть у найбільш невинних, конче потрібних змінах. Пригадаймо хоч би випадок Івана Худенка з його "ланковою системою". Колишній фінансист в апараті Ради міністрів СРСР, член номенклятури ЦК КПРС ще за часів Хрущова, від 1961 року він почав експериментувати в одному з радгоспів над новою системою господарювання, яка полягала в тому, що землю розділено на ділянки і до кожної з них призначено групу сільських робітників, які за неї вповні відповідали та яка була виключно об'єктом їхнього господарювання і джерелом винагороди. В короткому часі ця "ланкова система" принесла величезні переміни на краще: Худенко добився з допомогою 67 осіб і 67 тракторів таких самих результатів, як попередньо це робили 930 людей і 227 тракторів. Після усунення Хрущова Худенка перенесено до Казакстану, де він знову пробував завести "ланкову систему". Йому вдалося зменшити кошти зернової продукції на одну четвертину "нормальних", прибуток на одного радгоспника зріс усемеро, а заробітна платня вчетверо. Худенко почав був робити заходи, щоб його систему ввели у всесоюзному, а щонайменше

3. "З першого кроку", *Культура і життя* ч. 83, 19 жовтня 1975, стор. 1.

республіканському маштабі, вказуючи на те, що цим способом удасться збільшити у 400% продукцію зерна при одночасному зменшенні працюючих у сільському господарстві з 30 міл. до 5 міл. чоловік. Але, на жаль, проти нього виступила партійна бюрократія, включно з міністром сільського господарства Казакської республіки М. Рогінцем, який замкнув його радгосп, а опісля ще домігся того, що прокурор висунув кримінальну справу проти Худенка. Коли з цього нічого не вийшло, і Худенка звільнили на суді, йому не лише не дали можливости працювати, але при першій нагоді, коли він почав домагатися грошей, які належали робітникам його радгоспу, прокурор знову відновив його "дело" Худенка і його помічника Владислава Філатова обвинувачено у "розкраданні" державних фондів і в серпні 1973 року йому дали 6 років в'язниці, а Філатову 4. В листопаді 1974 він помер у тюрмі.

Визначаючи бюрократичний тоталітаризм кремлівського режиму, слід теж вказати на його органічне пов'язання з певною традиційною російською політичною думкою і практикою, чи пак органічне поєднання "універсалістичної" здеґенерованої бюрократії з шовіністичним російським великодержавним тоталітаризмом. Писав Бердяєв:

"Комунізм в Росії прийняв форму крайнього етатизму, що охопив залізним стиском життя величезної країни, і це, на жаль, вповні згідне з старими традиціями російської державности... Стара російська автократична монархія мала корені в релігійних віруваннях народу, вона себе осмислювала і виправдувала, як теократію, як священне царство. Нова російська держава також є автократичною і також має корені у віруваннях народу, в нових віруваннях селянсько-робітничих мас, вона теж осмислює себе і виправдує, як священне царство, як відворотну теократію. Стара російська монархія базувалася на ортодоксальнім світосприйманні, вимагала погодження з ним. Нова російська комуністична держава також спирається на ортодоксальнім

світосприйманні і вимагає із ще більшим примусом погодження з ним...".[4]

Подібно пише А. З. Копєльов (Копелев), автор статті "Брехню можна перемогти тільки правдою" у збірнику *Двадцяте сторіччя,* вказуючи на "традиції авторитарної великодержавности, спадковані від Шемяки і Скуратова до Ягоди, Єжова, Берії". Ідеологію сучасного режиму він називає ідеологією сталінщини, яка не має нічого спільного з справжнім, марксизмом, чи комунізмом, але натомість є продуктом традиційного великодержавного російського думання. Її головними елементами є "авторитарність, шовінізм і прагматизм". Вона "пронизує наше суспільне буття і повсякденний "приватний" побут, шкільні підручники, газети і белетристику, — це ідеологія авторитарної бюрократичної партійности, великодержавного шовінізму і прагматичної безпринципности в толкуванні історії, сучасности, економічних, чи етичних проблем". [5]

За твердженням того ж автора навіть "суттєві ідеологічні передумови сталінської колективізації (лежать) в соціяльних і морально-психологічних традиціях кріпацтва і старо-давньої "мирської общинности". Цим традиціям придавали живучости соціяльні утопії слов'янофілів і народників, толстовців і перших радянських комунарів. Перемогти ці традиції намагалися Столипін, А. Кривошеїн, ті економісти з діловитих хуторян, яким, до речі, присвячено немало сторінок в *Августі 14-го* А. Солженіцина, і ті радянські діячі, які від 1921 року ставили на "культурного сільського хазяїна". У цьому числі були і марксисти: Бухарін, Риков, Айхенвальд, Стецький і інші, яких у 1920 році шельмували, як правих "ухильників", а в 1937-1938 роках знищили, як "ворогів народу". "Ідеологічні, морально-побутові і соціяльно-адміністративні традиції кріпацької общини виявилися дуже

---

4. Н. Бердяев, *Истоки и смысл русского коммунизма,* Париж, YMCA-Press, стор. 117.

5. Л. З. Копелев, "Ложь победима правдой", *Двадцатый век: голоса советской оппозиции,* стор. 308. (Машинопис з Архіву ЗП УГВР).

тривалими, вони видержали і натиск буржуазно-столипінського проґресу, і революційні потрясення, і НЕП, а в наступних десятиліттях — у той найстрашніший, найпогубніший період тисячолітньої історії російського, українського, білоруського, молдавського, прибалтійського, середньоазійського і закавказького селянства — саме ці традиції стали основою нашого "соціялістичного" господарства...".[6]

На марґінесі згадаємо, що ніхто інший, як саме Д. Донцов набагато скоріше вказав був на російські національні традиції радянської колективізації.

Носієм і опорою цього режиму в апаратному сенсі є КПРС. За даними з 1973 року, вона нараховувала 14 821 031 членів і кандидатів, тобто на кожну тисячу населення СРСР припадало 59.6 членів і кандидатів партії. До речі, в Україні, де було 2 479 636 членів і кандидатів — на тисячу населення УРСР припадало 51.4 членів і кандидатів КПУ.

Це дуже потужний апарат, сила якого полягає однак не в самій численності, але й у характері партії, яка є монолітною, тоталітарною, тугою, ієрархічно однонапрямно підпорядкованою організацією мафійозно-мілітарного типу, і в системі централізованого правління, яке вона здійснює. Це не значить, очевидно, що ціла КПРС, тобто всі її члени і кандидати є фактичними носіями влади в сенсі панування їх, як якоїсь ідеальної партократії. Властива влада концентрується в руках Політбюра, ЦК КПРС і Президії Ради міністрів, при тому, залежно від кожночасного укладу сил у Кремлі, вона або повністю концентрується в Політбюрі і секретаріяті ЦК, або частинно пересувається теж на два інші центри — тобто цілий ЦК і Раду міністрів.

Так, наприклад, у час усунення Хрущова т. зв. антипартійної групи (Маленков, Молотов і ін.) в червні 1957 року рішальну ролю відограв якраз цілий ЦК, що його Хрущов позвозив з цілого СРСР, щоб противажити більшість у Політбюрі, яка була проти нього.

Як правило, Політбюро складається з 7-11 членів. Тепер

---

6. Там же, стор. 312.

однак воно має 15 членів і 7 кандидатів. На 24 з'їзді КПРС у квітні 1971 року поширено Політбюро на 15 членів, але в квітні 1973 року, після викинення Шелеста і Воронова, замість двох, принято трьох нових членів: міністра оборони Гречка, шефа КҐБ Андропова, і міністра закордонних справ Громика. Тоді Політбюро начисляло 16 членів. Одначе після викинення Шелепіна по його повороті з "зааранжованої" йому Андроповим поїздки до Англії, Політбюро вернулося знову до своєї "п'ятнадцятки". Його інші члени це: Брежнєв, Суслов, Косиґін, Подгорний, Кириленко, Полянський, Мазуров, Пельше, Ґрішін, Кулаков, Щербицький, Кунаєв. З них: 8 росіян, 4 українці (Щербицький, Подгорний, Гречко, Полянський) 1 казах (Кунаєв), 1 білорус (Мазуров) і 1 лотиш (Пельше).

На 25 з'їзді КПРС у лютому 1976 року Політбюро повернулося знову до своєї "шістнадцятки": Брежнєв, Андропов, Гречко, Ґрішін, Громико, Кириленко, Косиґін, Кулаков, Кунаєв, Мазуров, Пельше, Подгорний, Романов, Щербицький, Суслов, Устінов. У такому укладі була ще більша перевага росіян, ніж дотепер, коли до них зарахувати Громика, який, хоч білоруського походження, вважає себе росіянином, та Кириленка, який є також росіянином. Усіх росіян було 10, українців 3 (Гречко, Подгорний, Щербицький), 1 казах (Кунаєв), 1 білорус (Мазуров) і 1 лотиш (Пельше). Після смерти Гречка, число українців зменшилося на 1. Очевидно, неросійська національність у даному випадку є радше формальною, бо всі нацмени є політично властиво росіянами, або в найліпшому разі російськими квіслінґами. Інакше їх годі трактувати. І ця верхівка і є властивим, необмеженим носієм і володільцем цілої верховної влади в СРСР, до якої треба додати ще Секретаріят ЦК і президію Ради міністрів. Секретаріят ЦК складається з 10 членів, при чому 5 його членів належать одночасно до Політбюра (Брежнєв, Кириленко, Суслов, Кулаков і Устінов), знову ж два члени Політбюра входять до президії Ради міністрів (Косиґін і Мазуров).

Якщо ж ідеться про кадри партії, то вони є властиво

тільки виконавчо-володільчим апаратом верхівки, побудованим у формі своєрідної піраміди із ЦК КПРС наверху. В міру того, як іти зверху донизу, партійні кадри за своїми компетенціями і привілеями — теж ідуть униз. Крім формального поділу на членів і кандидатів, маємо ще широке розрізнювання в кадрах повних членів, де треба відрізняти між властивим владним апаратом і "марґінесовими" обростами партійного членства. Ці останні є часто радше додатками до властивого владного апарату і або виконують ролю "помостів" до "бльоку безпартійних", або є лише "прикрасою" партії ззовні. Останнє має місце зокрема в певних колах інтеліґенції. Іншими словами, треба розрізняти між резервуаром т. зв. номенклятури, а якої виходять відповідальні робітники для всіх державних апаратів, і рештою кадрів. Але навіть і при такому розрізненні, сама номенклятура це могутній владний апарат, сила якого перевищує саме його засекречене число. Знову ж, на це складається, як ми вже вище згадали, ціла система правління, а зокрема його КҐБівська мережа терору, з її масовою сіткою інформаторів. Одним із спадків, що його переняла російська державницька практика від татар ще на світанку своєї історії, була якраз досконала татарська поліційно-розвідувальна система, яку росіяни плекали протягом усієї історії і яка знайшла своє завершення у формі деґенерації недавнього масового сталінського і сучасного брежнєвського "селективного" терору.

На Заході обчисляють величину партійного апарату, зайнятого в самій партії, на приблизно 100 000 чоловік. Якщо йдеться про "еліту" номенклятурного типу, то поза партійними верхами — Політбюром і секретаріятом ЦК КПРС, їхніми штабами, республіканськими й обласними та міськими секретарями і їхніми вужчими штабами, вершковими урядовими інституціями, сюди треба ще зарахувати обласних і міських секретарів, 8-10 тис. керівників великої продукції, транспорту, будівництва, промислу й інших галузей народного господарства, кілька тисяч ректорів і директорів університетів, інститутів, дослідчих станцій і т.п.

установ, коло 30 тис. високих офіцерів (понад генерал-майора) війська і КҐБ та МВД, і тисячі радянського дипломатичного корпусу, які хоча формально гірше платні, ніж уся інша "верхушка", але за те користають з привілеїв, що їх дає дипломатична служба за кордоном. (За деякими даними, радянський амбасадор дістає коло 420-450 рублів основної платні на місяць, в той час, коли обласний секретар має не менше 600 рублів на місяць та теж різні привілеї, включно з спецмаґазинами і т. п. Щодо "рядових" відповідальних партійних робітників, то основна платня кожного з них буває не менше 300 рублів на місяць плюс "нормальні" додаткові привілеї).

Якщо йдеться про Україну, то в 1973 році КПУ нараховувала 2 407 667 повних членів і 71 969 кандидатів. Варто тут, між іншим, відмітити, що коли членство цілої КПРС порівняно з 1972 роком зросло з 14 631 289 до 14 821 031, то у випадку КПУ ми маємо не зріст, але спад, а саме з 2 534 561 на 2 479 636.

Пояснень не доведеться далеко шукати: це лише ще одно потвердження вислову про те, що коли в Москві "гострять сокири", то в Києві "відразу рубають голови", а цього разу рубали "шелестівщину", тобто передусім українців.

Який же, до речі, національний склад КПУ? Як це не дивно, але ці дані залишаються засекречені, і радянські довідники дотепер подають лише участь делеґатів у партійних з'їздах. Згідно з ними, на 24 з'їзді КПУ в березні 1971 року було 1 642 українців, 624 росіян, 40 інших, тобто 71,2% українців, 27,1% росіян і 1,7% інших. [7] Звернім увагу, що тут диспропорція між кількістю делеґатів і кількістю росіян в УРСР; як відомо, росіяни творять тільки 19,4% населення, але ми мали аж 27.1% делеґатів. У той же час українців є пропорційно менше, бо на 74,9% населення, тільки 71.2% делеґатів. Виходило б, що пропорційно в КПУ більше росіян, ніж українців.

---

7. А. Улянов. "Звіт мандатної комісії 24-ого з'їзду КПУ". *Радянська Україна*, 18 березня 1971 стор. 6.

За обрахунком Я. Білінського і В. Голубничого, в 1958 році українці становили 60,3%, росіяни 28,2%, інші 11,5% членів партії.

У 1959 році українці нараховували 76,8% населення, росіяни 16.9%, а інші 6.3%. У 1965 році українці становили 64,2%, а росіяни 26,9%. І хоч відсоток росіян у партії супроти українців зменшився, то він ще був вижчий супроти кількости росіян в УРСР. Так само було в 1968 р., коли українці становили в партії 65,1%, а росіяни 26,6%. До того треба ще додати,що в промислових і міських центрах відсоткове відношення росіян супроти українців ще більше зростає, і що, як правило, українців перших секретарів областей, контролюють другі секретарі, звичайно росіяни. Слід теж взяти до уваги, що немала частина членів партії, які подають себе українцями, є зрусифіковані і їхня національна свідомість дуже обмежена.

Тим не менше, варто відзначити одночасно факт, що, порівнюючи з минулим, маємо деякий зріст українського елементу в КПУ, зокрема в порівнянні з даними з 17 з'їзду у вересні 1952 року — 59% українців, і з 20 з'їзду в січні 1959 року — 60%. Цим даним відповідали загальні числа: 778 800 членів і кандидатів КПУ в 1952 році і 1 282 500 в 1959 р. Для порівняння із ще дальшим минулим пригадаємо, що під час першого з'їзду КПУ в липні 1918 року українці становили лише 7% (на 4 400 членів і кандидатів); на 5 з'їзді в листопаді 1920 року — 19% (на 42 000); на 9 з'їзді у грудні 1925 року — 40% (на 167 600); на 11 в червні 1930 року — 53% (на 270 100); на 12 в січні 1934 року — 60% (на 469 800) і на 15 у травні 1940 року — 63% (на 636 900). [8]

Вкінці деякі дані про віковий і професійний склад КПУ: за даними про 24 з'їзд КПУ з 1971 року було у віці до 35 років — 619 делеґатів, тобто 26%, від 35 до 40 років — 339, або 14,7%; 41-50 років — 920, тобто 39,9%; понад 50 років — 428,

---

8. Дані взяті з P. J. Potichnyi, ed., *Ukraine in the Seventies*, Mosaic Press, Oakville, Ontario, p. 243, 258 та з B. Lewytzkyj, *Die Sowjetukraine 1944-1963*, Kiepenheuer & Witsch, Koeln-Berlin, 1964, S. 260 і з радянських довідників та преси.

або 18,5%. Ціла КПУ мала 16% членів і кандидатів до 30 років, 32,4% від 30 до 40, 27,4% від 40 до 50 і 24,2% понад 50 років.

За даними з того ж часу, 75,6% партійних працювало в "матеріяльній продукції", 58,5% це робітники й колгоспники, понад 1 мільйон — інженери й техніки. У порівнянні з 23 з'їздом, кількість партійних з середньою, нескінченою вищою і вищою освітою зросла з 53,6% до 62,8%.

Серед самих делеґатів на 24 з'їзд 1 053 було таких, які вступили в партію перед 1956 роком, [9] 1 032 вступили між роками 1956 і 1965, та 221 вступили вже після 23 з'їзду. [10]

Для нас важливий національний, віковий і освітньо-професійний склад КПУ, власне як тло, на якому будуть розвиватися процеси, сприятливі таким чи іншим формам еволюції. Щодо цього корисними для позитивної еволюції та всесоюзного й урср-івського маштабу є дальший зріст українського елементу в партії і дальший зріст молодшого й більш освіченого покоління. Всі ці три елементи стоять у прямому відношенні до можливостей розвитку "української режимової еволюції", яка в даному випадку тісно в'яжеться з розвитком науково-технічної революції в радянській економіці й освітньо-професійним станом радянського суспільства. Це не значить, очевидно, що зріст українців у партії і прихід освічених молодих людей у керівні кадри партії — автоматично причиняться до скріплення шансів і розвитку позитивної еволюції. Крім загальної структури партії і режиму, які, по своїй природі, не сприяють позитивній еволюції, треба брати до уваги ще такі фактори, як наприклад, русифікацію українських партійних кадрів, їх часто слабу українську національну свідомість, плекання всесоюзного імперіяльного комплексу, української провінційности і т. п. Також прихід молодшого і краще освіченого елементу не сприяє автоматично позитивній еволюції. Радянська дійсність, як відомо, витворює ґрунт для

---

9. 1946-1955 рр. — 525, 1941-1945 рр. — 339, 1931-1940 рр. — 151, 1918-1940 рр. — 31 і перед 1918 — 7.

10. Дані з цит. звіту А. Улянова, *Радянська Україна*, 18 березня 1971, стор. 6.

розвитку конформізму, сервілізму, холуйства, громадської пасивности, страху. Внутрішня партійна обстановка ще тим більше посилює ці елементи сервілізму, сліпої льояльности, обскурантного холуйства і доповнює їх забріханістю, як системою, макіявеллізмом тоталітарного "освіченого" терору і безоглядним грубим прагматизмом. Партійні кадри підбираються якраз за такими, а не іншими кваліфікаціями, але тим не менше і модифікація цих кваліфікацій і зміна самих кадрів є можливі лише через просякання в партію здоровіших елементів, що їх може дати молодше, освічене покоління. І немає сумніву, що в міру емансипації радянського суспільства, мусить "емансипувати" щораз то більше і партія. Цьому сприяє, не зважаючи на всі неґативи радянської дійсности, сам характер післяіндустріяльного суспільства у своєму дальшому розвитку. Як писав Мерпє Фейнзод, "очевидно, немає жодної ґарантії, що майбутні партійні лідери переставляться на вимоги наростаючого індустріялізованого суспільства, або що вони знайдуть творче відношення до великої багатогранности інтересів, які з цього виходять. Вони можуть рішитися все це зіґнорувати. І якщо б це справді трапилося, тоді воно скінчилося б їхнім власним упадком". [11]

Ясно, що цей упадок прийшов би у висліді такого чи іншого революційного вибуху, який аж ніяк не є на руку партії. Тож усвідомлення цього партійними верхами і кадрами повинно сприяти еволюційним реформам.

Постає однак основне питання, не лише наскільки партія і режим, як її виразник, є об'єктивно спроможні еволюціонувати й реформуватися, але й де лежать ті головні елементи й фактори всередині їх, які будуть цьому сприяти.

Вищезгадана М. Гіршовіч правильно пише, що "розріст Левіятана родить нові поділи і конфлікти, властиві всім зорганізованим системам... осягнення монолітности і гармонії суспільного організму не є таке просте". У ньому

---

11. Merle Feinsond, "Roads to the Future", *Dilemmas of Change in Soviet Politics.* New York and London, 1969, p. 134.

теж наростає плюралізм, що його "родить супертоталізм, як власне заперечення". А далі: "... механічне підпорядкування господарських і адміністративних одиниць одному диспозиційному осередкові зовсім не елімінує тенденцій до форсування партикулярних інтересів коштом цілости, не забезпечує від самовільної дії поодиноких огнищ, не виключає непередбачених і ненамірених ефектів плянованих рішень".[12] Бо, як пише далі ця авторка, "плюралізація становить немов би другий бік централізації, опертої на розрості влади. Це явище позначається у змінах, які відбуваються в самій структурі апарату правління. Його головні огнища — партія, апарат державної адміністрації, поліція і армія — не тільки стають щораз потужнішими, але й щораз більше взаємно незалежними... плюралізація позначається також у розбіжностях між льокальними осередками і центральною владою, в розбіжностях, які стають тим виразнішими, чим більші вимоги централі, чим більш односторонній приплив дібр і вартостей з периферій до загального "казанця", чим більш проблематичні користі, які з цього виникають для теренової адміністрації...". У висліді, "еволюція Левіятана проявляється в таких політично-устроєвих прикметах: 1. плюралізація структур влади, яка призводить до того, що домінуюча роля одиниці чи дуже вузької керівничої групи частинно обмежується, 2. збільшення ролі державної і теренової бюрократії в стосунку до партійного апарату, 3. піддання керівних органів певним інституційним обмеженням, яких обходження, чи тим більше знесення, вимагає скомплікованих процедуральних заходів, 4. обмеження засягу дії політичної поліції і звуження сфери політичної контролі до вибраних секторів і становищ, 5. віддання рішень у певних господарських і адміністративних ділянках нижчим, чи навіть найнижчим огнищам суспільної організації". Авторка робить висновки, що "зміни, про які мова, не становлять ще собою демократизації системи... але вони досить виразні, щоб можна заперечити можливість

12. M. Hirszowicz, цит. праця, стор. 30, 34, 35.

відходу комунізму від скрайностей Левіятана, що про них була мова раніше". [13]

Варто згадати, що Гіршовіч підкреслює особливо факт, що "суспільний і культурний плюралізм має далі незмінне опертя в національних відмінностях, які в жодній з комуністичних країн не втратили на силі і значенні... і що це в'яжеться передусім з поставанням національної технічної і гуманістичної інтеліґенції...".[14]

Рожер Ґароді дає подібну характеристику режиму, пишучи, що "... структура режиму не допускає жодних коректур, жодної зміни політичного курсу на демократичний шлях, а тільки допускає шлях експльозії, або палатної революції, як це сталося з 20 з'їздом КПРС, чи з усуненням Хрущова".[15] Замітимо однак, що коли 20 з'їзд був початком посиленої позитивної еволюції, то усунення Хрущова було дальшим відворотом у напрямі неґативної еволюції. Тим не менше, для нас тут важливо ствердити, що всякі того роду експльозії, як їх називає Ґароді, тобто зміни керівництва наверху, були зв'язані із зміною політики, яка визначала позитивний, або неґативний хід дальшої еволюції. Так було у випадку післясталінського тріюмвірату 1953 року (Маленков-Молотов-Берія), діюмвірату 1955 року (Хрущов-Булґанін), усунення Хрущовим Булґаніна 1958 року, другого посталінського діюмвірату 1964 року (Брежнєв-Косиґін) і висунення Брежнєва на становище генерального секретаря 1966 р. Слід теж підкреслити, що явище "керівних еволюціоністів" позитивного напрямку в засязі цілого т. зв. соціялістичного бльоку включає не лише Тіта, Нодя, Ґомулку й Дубчека, але й Хрущова, хоч його еволюціонізм у певних відношеннях був менш радикальний, чи більш обмежений, принаймні в час його володарювання.

---

13. Там же, стор. 37

14. Там же, стор. 31.

15. Roger Garaudy, *The Turning Point of Socialism*, Fontana/Collins, London, 1970, p. 139.

На окрему згадку заслуговує тут справа Берії, який, якщо судити по матеріялам М. Хохлова та деяким іншим даним, став жертвою не лише Хрущова на спілку з Жуковим, але й того,що ми назвали б "народною політологією". Виглядає бо, що на ділі Берія мав заміри піти куди дальше по лінії реформ у СРСР, ніж це зробив Хрущов. Зокрема важливими були його намагання ставити в республіках на національні елементи, обмежити русифікацію, збільшити компетенції республік, зреформувати колгоспи шляхом поширення "приватного сектора" і т. п. Інакше: з Берією сталося те, що й з Маленковим, з тією лише різницею, що Маленкова "народна політологія" зробила куди більшим "добродієм", ніж він собі на це заслужив, а Берію — навпаки, недоцінила, пам'ятаючи його лише як сталінського начальника НКВД-МҐБ. (Інша справа, невідомо, що зробив би був Берія після захоплення влади, тобто наскільки його реформи були б не тільки формальними, але й фактичними).

Вертаючися до ствердження Гіршович і інших совєтологів, що всі ці зміни ще в жодному випадку не були демократизацією режиму, (теж у такому сенсі, як це розуміли Сахаров, чи Медведєв), бо "не допускали в жодному випадку можливости існування зорганізованої опозиції і не давали жодних зінституціонізованих ґарантій участи широких мас у вирішуванні важливих політичних проблем",[16] треба однак ствердити, що вони творили в 1953-1962 роках — з малими відхиленнями в неґативний бік — позитивну еволюцію режиму, яка при осягненні певного свого насичення могла б створити передумови для переходу до дальших реформ.

В якому напрямі ці зміни мали б іти? Передусім потрібне є дальше, ніж за часів Хрущова, відвернення від неосталінізму до марксо-ленінського реформізму; допущення дискусій і формування "неорганізованих" фракцій в партії; децентралізація партійного апарату і, зокрема, поширення прав і компетенцій республіканських ЦК з одночасним

16. M. Hirszowicz, цит праця, стор. 37.

обмеженням компетенцій Політбюра в Москві; ліквідація терору КҐБ і обмеження його компетенцій та вкінці усунення цієї інституції взагалі; припинення демографічної політики, спрямованої на русифікацію неросійських народів; повне залишення культурної політики національним республікам; поширення прав республік і передача компетенцій загальносоюзних міністерств республіканським; переведення економічних реформ у напрямі поширення прав господарників і технократів та поширення приватно-присадибного сектора в сільському господарстві; впровадження і закріплення справжньої соціялістичної леґальности шляхом унезалежнення судів від партійних і КҐБ-івських інструктажів; обмеження, а то й знесення цензури; ґарантія людських і громадських прав згідно з конституціями СРСР і Декларацією прав людини, що її підписав СРСР; допущення релігійної свободи, включно з поверненням прав українській православній і католицькій церквам; структуральні перебудови в економіці по лінії більшого зросту легкої промисловости для забезпечення населення товарами широкого вжитку; ліквідація партійних і інших спецторгів та інших привілеїв правлячої кляси і т. п.

Здійснення цих змін означало б започаткування глибшої позитивної еволюції, яка могла б зумовити бодай частинну демократизацію режиму через допущення формальних фракцій в партії, допущення опозиційної партії, чи партій, впровадження робітничого самоврядування на підприємствах тощо.

Слід тут підкреслити, що всі ці зміни були б не тільки корисні для населення СРСР, але й для самого режиму, бо вони поставили б його на міцні ноги правління, усуваючи всі його структуральні й похідні слабості. Біда однак у тому, що правляча верхівка не хоче зрезиґнувати ні в якому разі із своїх монопольних привілеїв, ба навіть піти на їхнє частинне обмеження. Цікаво, що, наприклад, навіть такі очевидні факти, як конечність децентралізаційних реформ для проведення науково-технічної революції, основою якої є комп'юторизація, режим перевертає догори ногами і пробує

сам собі доказати, що ту ж саму комп'юторизацію можна вжити і для централізації та уніфікації.

Стільки про позитивну еволюцію. Але, як знаємо, зміни в СРСР ідуть і можуть ще далі піти в напрямі неґативної еволюції. Які їхні маґістралі? Загально їх можна схопити, як продовження неосталінського, брежнєвського курсу і вкінці перехід від "колективного" до одноособового сталінізму, зріст ролі КҐБ і вкінці поставлення КҐБ над партією, дедалі більше насичення російського марксизму відкритим великодержавним російським націоналізмом, включно з офіційним проголошенням утвердження російського національного, імперіяльного політикуму; продовження русифікації і т. д. При цьому можуть бути різні варіяції, як наприклад зріст ролі військовиків, чи навіть військова диктатура; військово-поліційна диктатура, мариво якої недавно накреслив Е. Кренкшов, згадуючи про можливе "договорення" між Андроповим і Устіновим,партійно-технократична диктатура — із скріпленням ролі господарників і технократів, але в умовах обмеженої науково-технічної революції і без відповідних лібералізаційних реформ.

Які ж позаструктуральні людські й політичні елементи існують сьогодні наверху в Кремлі, які мають безпосереднє чи посереднє відношення до дальших змін у майбутньому?

Р. Медведєв і деякі інші совєтологи в СРСР і на Заході схильні думати, що тепер у Кремлі є три основні впливові групи: а) "неосталіністи" на чолі з Сусловим, який втішається піддержкою таких інтелектуальних "величин", як Трапезніков, Ягодкін і інші та якого теж підтримував Шелепін і Семічастний, б) "стабільники", які хотять вдержати status quo — Брежнєв, Андропов, Устінов, Ґромико, Косиґін і інші з Політбюра та з-поза нього, в) "технократи" і молодші спеціялісти з інших ділянок, які всупереч двом попереднім групам є наставлені на дальші модифікації і реформи в позитивному напрямі. Надія всіх "еволюціоністів" лежить власне на цій третій групі, на яку, до речі, мусить опиратися верхівка, як на фахівцях і "переємниках" правління в майбутньому, під умовою, очевидно, що вони закріплять за

собою вчас належну політичну владу. В загальному існує переконання, що в міру дальшого розвитку науково-технічної революції і дальших ускладнень всередині СРСР, ця третя група має шанси виплисти наверх. Не треба теж виключати, що і в теперішньому Політбюрі і Секретаріяті ЦК, чи і в ширшому ЦК і уряді вже є, або знайдуться люди, які в силу обставин не лише побачать безглуздість дотеперішньої політики, але й відважаться повернути до здорових еволюційних традицій. Чейже навіть за часів Сталіна, в 1947 році Андреєв, член Політбюра, відповідальний за сільське господарство, в обличчі тодішнього стану, відважився запропонувати Сталінові реформу, яка включала передання користування колгоспною землею малим колективам селян, а два роки пізніше не менш далекойдучі зміни в сільсько-господарчій політиці висунув тодішній голова держпляну СРСР Вознєсенський (за що його Сталін розстріляв).

Якщо ж ідеться про передумови і шанси для позитивної еволюції "українського радянського режиму", то вони, самозрозуміло, залежать в першу чергу від еволюційних тенденцій в Кремлі. Напрям і засяг останніх автоматично визначає розміри такої, чи іншої еволюції в Києві. Сам же український потенціял у цьому можна міряти лише певними подіями і процесами недавнього минулого, які і накреслюють загально контури і маштаби майбутньої позитивної еволюції в оперті на кожночасний український елемент у партії та його характер. І в цьому не можна поминути справи П. Шелеста та всього того, що діялося довкола нього в 1972 році й раніше. Пригадаймо, що майже цілий 1971 рік Шелест разом з Овчаренком і іншими партійними "босами" присвятили на атаки "буржуазного націоналізму", але в той же час вони були, як писав *Український вісник* речниками "ліберально настроєних керівних партійних кадрів на Україні...". Про їхні впливи свідчить, до речі, з'ясування в тому ж *Українському віснику* про ліквідацію "шелестівщини", де читаємо:

"Проводити одномоментну масову чистку ліберально настроєних керівних партійних кадрів на Україні, які

очолював П. Шелест, кремлівські господарі не наважилися. Це могло б викликати небажані наслідки, адже П. Шелеста підтримувала більшість. Перших секретарів обкомів, серед котрих тільки три були явно вороже настроєні: Донецького — Дехтярьов, Івано-Франківського — Добрик, Дніпропетровського — Ватченко. Всіх антишелестівців очолював Щербицький.

"Ситуація для Москви ускладнювалася ще й тим, що П. Шелеста, як члена московського Політбюро, підтримували ряд партійних керівників у національних республіках, зокрема в Грузії, Молдавії та інших...".[17]

На тлі всього вищесказаного, визначати шанси позитивної еволюції у формі конкретних передбачувань для майбутнього було б, очевидно, звичайною футурологічною спекуляцією. І таких завдань не слід тут ставити. Нам ішлося радше про ствердження й накреслення самих структуральних і похідних, людських і інших потенцій та передумов для позитивної еволюції в обох аспектах — всесоюзному і урср-івському. І з цього погляду, немає сумніву, що вони існують, до речі, так само як і існують тепер конкретні умови і дальші передумови для неґативної еволюції у формі посиленої стаґнації і петрифікації сучасного неосталінського режиму. З погляду сьогоднішнього дня треба сподіватися продовження неґативного еволюційного курсу на найближчий час, ба навіть його дальшої інтенсифікації, хіба що цьому перешкодила б відповідна нагла персональна переміна нагорі в разі відходу Брежнєва чи його наступника. Хоч, щоправда, Кренкшов твердить, що навіть прихід когось з Політбюра, чи з-поза нього після Брежнєва (він найбільше ставить на Долґіха) не змінить в основі брежнєвської політики.

Тим не менше, ми схильні думати, що за якийсь час, після певного періоду неґативної еволюції, з відповідними

17. *Український вісник,* вип. 7-8, Балтімор, Смолоскип, 1975, стор. 114.

змінами наверху розгорнуться шанси для розвитку позитивної еволюції, зокрема після того, як загостряться ще більше внутрішні протиріччя в усіх ділянках державного життя. Це загострення буде раз-у-раз зростати при дальшому розвитку технічно-наукової революції, дальшому зрості суспільної і національної емансипації народів з одного боку, і дальшій стагнації та застиглості неспівмірного до тих процесів реакційного політичного режиму. А передусім внаслідок дальших віково-кадрових, освітньо-професійних і соціяльно-політичних перемін і процесів у самій партії, під тиском власного суспільства і чужих впливів, ідейно-програмових, економічно-політичних і навіть дипломатичних, (але не тих з арсеналу кіссенджерівської розрядки).

Це ще однак зовсім не означає, що такі позитивні еволюційні зміни були б справжньою демократизацією, чи лібералізацією режиму, або що вони доконечно мусіли б у них перетворитися.

Російські дисиденти

Писати сьогодні про еволюцію російського антирежимного політикуму, чи дисидентського руху та зокрема про його перспективи на майбутнє — не легко. Складається на це ряд причин, а передусім факт, що подібно, як у випадку нашого самооборонного руху, теж і в Росії маємо тепер післяпогромницький період, у ході якого прийшло до великого послаблення і дезінтеґрації цього антирежимного політикуму. Погром наступив ще далеко перед виразним, остаточним зферментуванням і зформуванням різних російських світоглядово-політичних течій та перед тим, поки вони зуміли себе належно закріпити в масах. Щоправда, деякі з них існують і далі розвиваються, але це відбувається в більш складних, важких і обмежених умовинах неґативної режимової еволюції, що й відбивається на їхньому не лише організаційному, але й програмовому формуванні. Так, чи інакше, при обговоренні перспектив російської антирежимної еволюції треба виходити не лише з стану, в якому ці сили находяться тепер, але й слід брати до уваги ввесь дотеперішній розвиток післясталінського періоду в його якнайширшому спектрі та шукати в цьому бодай частинних показників того, що в більш, чи менш змінених формах, повинно б продовжатися в майбутньому при інших обставинах.

Очевидно, що брак відповідного скристалізування і

завершення поодиноких політичних течій привів до немалого помішання і схрещення різнорідних, часто суперечних програмових елементів, на що склалися і об'єктивні умовини радянської дійсноти, і частий брак поінформованости та теоретичних знань з Заходу, і традиції російського політичного думання.

Для нас важливо розглянути антирежимний російський політикум у трьох головних площинах, а саме: 1) його загальне ідейно-програмове обличчя, 2) його потенційна сила і відношення до режиму і 3) його відношення до боротьби і визволення нашого народу. Це третє, самозрозуміло, є найважливіше.

Почнемо з ідейно-програмового профілю російського антирежимного політикуму. Згрубша можна його поділити на п'ять головних течій, а саме: комуністи-ревізіоністи, соціялдемократи й соціялісти, демократи-ліберали, християнські демократи, націоналісти й шовіністи. Цей поділ є, самозрозуміло, досить довільний, бо, як уже ми вище згадали, дуже часто не лише немає в поодиноких групах чіткого програмового визначення, яке відповідало б утертим і загальнопринятим політологічним термінам, але й немало тут помішання понять і різнорідних елементів, які не завжди можна погодити. Крім цього, кожна з поданих категорій включає доволі широкий діяпазон спільних світоглядово-політичних поглядів та програмових заложень і щодо цього треба б їх ще додатково ділити і клясифікувати за різними окремо виділеними політичними, організаційними, методологічними та навіть філософічними критеріями.

Візьмім, наприклад, антирежимних комуністів-ревізіоністів. Сюди треба включити і речників "комунізму з людським обличчям" типу деяких авторів *Політичного щоденника,* і неоленінців, споріднених з "Істінним трудом Леніна" "Союз патріотів Росії" Краснопевцева, Ренделя і колеґ, групу *Колокола* з 1956-57 років, "Союз комунарів" з 1964-1965 років, "Партію істінних комуністов", що її судили в січні 1970 в Саратові; "Марксистську партію нового типу" з другої половини 1960 років у Рязані та інші подібні групи, як

теж Роя Медведєва з його прихильниками і ген. Петра Григоренка, речника "правдивого ленінізму". Одночасно треба тут відзначити, що в останньому часі і Рой Медведєв і Петро Григоренко еволюціонували досить далеко в напрямі соціял-демократизму, хоч залишаються надалі поборниками "чистого", "ленінського", чи "справжнього комунізму". При тому їхні "ленінізми" чи "комунізми" багато де в чому різняться і не раз навіть самі себе заперечують. Григоренко, наприклад, заступав погляд про конечність ліквідації бюрократичних апаратів партії і уряду, встановлення суспільної контролі шляхом передачі керування економікою робітникам і технікам тощо. Медведєв гостро осудив такі погляди і закинув Григоренкові "анархо-комунізм". Той же Медведєв є речником однопартійної системи, незалежно від того, що одночасно висуває постуляти демократизації і лібералізації всієї радянської системи і самої КПРС. Його проєкт щодо партії перегукується, якоюсь мірою, з "трансформацією", що її перейшла "Ліґа комуністів Юґославії". Знову ж, наприклад, "Союз комунарів" дуже гостро критикував усяку однопартійну систему і заступав багатопартійність, як передумову всякої демократизації. Волґін, автор статті п. н. "Про багатопартійну систему" в *Колоколі* ч. 4, за травень 1965 року закінчив її виразним ствердженням, що "арґументи в оборону однопартійної системи не витримують жодної критики і суперечать марксистській концепції соціялістичного суспільства. Члени "Союзу комунарів" мусять виразно заявити, що справжня демократизація бюрократичного режиму є неможлива без існування леґальної опозиції, тобто без багатопартійної системи в такій, чи іншій формі". До речі, моттом *Колокола* було "Від диктатури бюрократії до диктатури пролетаріяту".

Перелік поодиноких програмових постулятів різних груп і осіб забрав би аж надто багато місця і часу, так само як і вказання на ті елементи, які їм були спільні і ті, які їх ділили. Тому слід обмежитися до загального, підсумкового ствердження, що у випадку комуністів-ревізіоністів ідеться про своєрідне реставрування "справжнього комунізму", більш чи

менш ідеалізовану інтерпретацію його клясиків, головно молодших Маркса й Енґельса та деяких писань Леніна, реабілітацію партійних противників Сталіна — з одного боку, Бухаріна, Рикова й інших, а з другого, Троцького й інших та Тухачевського й інших, спроби знайти здоровий компроміс між доктриною комунізму й конечною лібералізацією чи демократизацією системи, зумовленою вимогами модерного економічного й суспільного життя, усунення політичного терору, привернення у правах рад, приняття деяких концепцій західнього комуністичного ревізіонізму тощо.

Такі підсумкові ствердження будемо стосувати теж до інших течій і груп, з тих же самих причин — браку часу й місця.

Якщо йдеться про другу течію — соціял-демократів і соціялістів, то програмово вона ще найбільш "гомогенна", одноціла та співмірна з загальнопринятим термінологічним визначенням. Її речниками слід уважати передусім Павла Літвінова, Вадіма Бєлоцерковського. До них належать і їхні однодумці, які ще далі залишаються в СРСР.

Третю групу — демократів і лібералів — репрезентують передусім "сахаровські" круги, більшість колишніх активістів з "Демократичного руху", поборники людських прав (Комітет оборони прав людини, Група "Міжнародної Амнестії"), колишні марксисти-ленініcти і соціял-демократи, які еволюціонували в напрямі до демократизму й лібералізму. Є це дуже диференційована, гетерогенна течія, діяпазон якої сягає від "демократичного соціялізму" до клясичної політичної демократії, від соціялістичного економічного дирижизму до найліберальнішого капіталізму. Виразником останнього може послужити самвидавна праця К. Буржуадемова *Нариси наростаючої ідеології*. Буржуадемов пише, що "довгий досвід історії навчив нас, що соціялізм не може бути демократичним, що соціялізм — це одна з назв самодержавної диктатури, сучасний образ феодалізму..." і що "капіталізм і демократизм — це два боки (економічний і політичний) тієї самої медалі (теперішнього індустріяльного

суспільства".[1] І хоч у далекій перспективі Буржуадемов уважає за свій ідеал "вільний комунізм", то, як він пише далі, "не бажаючи перескакувати етапів (розвитку) і раз-у-раз попадати у февдальне болото, я свідомо стаю сьогодні на позицію буржуазної ідеології".[2]

Буржуадемов бачить "економічну розв'язку" демократії в технологічному проґресі, в основі якого лежить кібернетика й наука взагалі, які можуть розвиватися тільки в умовах капіталізму, бо "справжня наука є невіддільна від справжньої демократії". "Єдиноправильною формою стимуляції наукової діяльности є не сувора організація, а навпаки, — розгортання свободи наукових пошуків і поширення контактів між ученими. Не впорядкування хаосу наукових ідей і контактів, а навпаки, підвищення температури цього наукового варива...". І якщо соціялісти вважають це "повною анархією, стихією капіталістичної науки, коли кожний собі господар", тоді "хай буде і так", бо "правильно, так воно і є!".[3] На його думку, "пройшовши перший спазм великої буржуазно-демократичної революції 1917 року, переживши період тяжкої самодержавної реакції, країна приступає до будови нового буржуазно-демократичного суспільства (післярадянського — А. К.), вступає на шлях прискореного технічного розвитку — до справжнього, не первісного, комунізму майбутнього".[4] Він хоче "зформулювати життєву програму: наша виробнича діяльність повинна бути пов'язана з демократичною активністю... під гаслом: наука і демократія!"[5]

Критика Буржуадемовим "соціялістичної системи" перегукується великою мірою з "Програмою демократичного руху Радянського Союзу", але він іде ще далі по лінії апологетики капіталізму, ніж ця "Програма".

---

1. К. Буржуадемов, *Очерки растущей идеологии,* Мюнхен,Изд-во Эхо, 1974, стор. 6.
2. Там же, стор. 8
3. Там же, стор. 31
4. Там же, стор. 187.
5. Там же, стор. 188.

Побіч цієї "Програми", писань Вольного й інших про політичну демократію, на сьогодні першочерговим програмовим документом цієї течії треба б уважати таки есей А. Сахарова *Про мою країну і світ* з 1975 року, який є не лише виявом поглядів Сахарова і його прихильників, але й показує дуже виразно, в якому напрямі йде еволюція політичної думки цієї групи.

Близько до цієї течії стоять християнські демократи, речником яких треба вважати А. Краснова-Левітіна, та співзвучні йому елементи в СРСР, які по лінії "християнства" перетинаються подекуди з течією російських націоналістів. Своєрідним "помостом" від одних до других можна вважати А. Солженіцина з його "авторитарною демократією", "моральним релігійним відродженням" тощо. Якраз Солженіцин є дуже добрим прикладом, наскільки помішані й суперечні бувають ідейно-програмові схрещення в поодиноких випадках, бо чей же Солженіцин зовсім добре стоїть однією ногою в "християнських демократах", а другою серед націоналістів-авторитарників.

Націоналістична група — це більш-менш група *Континенту* та *Із-під брил.* Направо від них стоять скрайнє праві шовіністичні кола В. Осіпова й Л. Бородіна з їхніми органами *Вече*, *Земля* і *Московський сборник.* До націоналістів слід теж зарахувати ВСХСОН (Всеросійський соціяльно-християнський союз освободження народів), що його судовий процес відбувся в квітні 1968 року в Ленінграді. Його програма "християнізації" політичного, суспільного, культурного життя перекликується дуже близько з постулятами Солженіцина, також Синявського.

Десь "по дорозі" між соціял-демократами й демократами треба теж поставити "Союз боротьби за політичні права" Ґаврілова, військової підпільної організації, яка своєю метою ставила собі передусім боротьбу за здійснення людських прав.

Подібно, як у програмовому, так і в організаційному аспекті маємо тут широку скалю різнорідних формацій: леґальні, півлеґальні, "товариські" й інші неформальні гуртки

і групки "неорганізованої організованости", виразно оформлені підпільні групи й партії, політичні парамілітарні й мілітарні організації та спроби шукання нових формул організування політичної боротьби, як наприклад, концепт "партії", висунений ліберальною групою "Сєятеля". За визначенням цієї групи,

"ця партія не може бути централізованою організацією і не може мати формального членства. Велика опозиційна група, в якій існують списки, або в якій люди знають більшість її членів, практично є засуджена на невдачу в наших обставинах. Єдиний можливий варіянт — це невеликі активні групи, які діють у неворожому оточенні і які є з'єднані, щонайбільше, ланцюгами співчуваючих. Це надавало б цим групам єдности, а партію робила б з них політична плятформа".[6]

До речі, така партія є подумана передусім, як організація інтеліґенції, і автори дають до цього таке пояснення:

"Чому тільки в середовищі ліберальної інтеліґенції може виникнути така партія, — доволі ясно. Якщо вилучити релігійні кола, то жодний інший шар у нашім суспільстві не є просякнутий неофіційними зв'язками до такої міри, як ліберальна інтеліґенція. Ця група вже користується фактично деякою свободою преси... Вона психологічно і за своєю освітою є найбільш підготована для таких ідей". І вкінці, ця партія має бути "проводом", через який "проґресивна плятформа" матиме доступ до суспільства, тобто вона дасть "достатню групу людей, які б цю програму поширювали й обороняли". [7]

Практично-оперативне відношення поодиноких російських течій до пануючого режиму визначається,

---

6. *Сєятель*, Изд-во "Хроника", ч. 26, стор. 105-106.
7. Там же, стор. 105.

великою мірою, не лише їхньою програмовою плятформою, але й організаційним, стратегічним і тактичним характером їхньої боротьби. Реформістичним тенденціям у випадку комуністів-ревізіоністів, соціялістів і демократів відповідають переважно леґальні, протестні форми боротьби, які в окремих випадках переходять у півлеґальні й нелеґальні форми обмеженого характеру. Те саме стосується, чи принаймні стосувалося, до націоналістичних і шовіністичних груп, які теж були спрямовані на реформацію існуючого режиму, але, очевидно, не з лівих і демократичних, але з правих позицій. Так само у випадку формальних організацій — політичних (як наприклад, "Союзу патріотів Росії", "Марксистської партії нового типу"), чи військово-політичних (ВСХСОН, "Союз боротьби за політичні права") — вони не обмежувалися до якоїсь однієї політичної течії, але мали місце в різних політичних напрямках. При цьому варто відмітити, що звичайно ступінь організаційности й нелеґальности визначав теж ступінь заперечення і радикальнішого поборювання режиму в методологічному сенсі. Чим тугіші форми організації і засекречення, тим радикальніше, антиреформістичне наставлення тої, чи іншої групи.

Так, наприклад, ВСХСОН, який організувався на базі трійок і п'яток та інших засад парамілітарної конспірації, мав навіть окремий реферат "служби безпеки". Керівники ВСХСОН вважали себе військово-політичною організацією, призначенням якої була збройна , а не тільки "чисто" політична боротьба. Як зізнав І. В. Оґурцов, організатор і лідер Союзу, на слідстві 11 квітня 1967, "ідея організації військово-політичного характеру належить мені... З приводу характеру організації не було жодних розбіжностей в мене з Садо, Вагіним і Аверічкіним". [8] Така постановка випливала в них із оцінки тодішньої ситуації в СРСР і перспектив її

---

8. ВСХСОН, Материалы суда и програма, *Вольное слово*, Самиздат, избранное, выпуск 22, Посев, 1976, стор. 8.

дальшого розвитку, а саме: "Ми не бачили ніяких інших можливостей для мирних шляхів боротьби з існуючим у СРСР ладом, а тому вважали від самого початку, що конечно мати збройну силу...". "Від збройної боротьби ми відказались би лише в тому випадку, якщо б ми переконалися, що в нашій країні йде процес ступневої зміни, яка веде до демократизації господарського й культурного життя. Поки ми того не бачили, організація залишалася нелеґальною..." [9] Ба що більше, як заявив Оґурцов на слідстві 14 липня 1967, "я вважав, що потенційно є можливий рецидив культу особи в СРСР і пов'язані з тим масові виступи..." [10] 25 липня Оґурцов подав, що він передбачав дату збройного виступу на приблизно 1980 рік, а "у малоправдоподібнім випадку лібералізації режиму, ми були б боролися за леґалізацію СОН". 25 листопада Оґурцов зізнав, що була мова в СОН "про конечність збройної боротьби". На суді була мова про те, що члени СОН "систематично" організували переклади різної літератури з чужих видань, поширювали їх, організували машинки і фотоспособи та інші засоби друку, збирали зброю і "з метою одержання потрібної їм літератури, зброї і іншої допомоги... добивалися встановлення зв'язків з представниками російської еміґрації на Заході й інших закордонних антирадянських центрів, з посольством США у Варшаві, з Ватиканом, з головою польських католиків". [11] Вкінці Оґурцуву закидали, що він "разом з Аверічкіним восени 1966 року виготовили список партійних і державних інституцій, суспільних організацій і важливіших об'єктів Ленінграду для захоплення їх під час збройного виступу". [12] Бочеваров зізнав на суді, що Садо дав був йому доручення дістати в Кулакова адреси генералів Ленінградської Воєнної Округи, щоб їх "можна було арештувати під час виступу в їхніх мешканнях" [13] і т. п.

---

9. Там же, стор. 8.
10. Там же, стор. 13.
11. Там же, стор. 35.
12. Там же, стор. 36.
13. Там же, стор. 39.

У самій програмі СОН говорилося про те, що "для повної перемоги народу потрібна своя підпільна армія, яка скине диктатуру і розгромить охоронні відділи олігархії. Народна армія визволення повинна організуватися під керівництвом політичного ядра, яке зможе надати всенародній боротьбі цілеспрямованого характеру, випрацювати революційну стратегію і тактику. Вкінці, потрібне об'єднання всіх сил народу, яке забезпечить і скору безкровну перемогу, і надхненну побудову справедливого суспільства в братній взаємодії". [14]

Але одночасно слід підкреслити, що майже всі течії заступали еволюційні методи боротьби, або принаймні давали перевагу "мирній революції". Більшість партій і організацій та середовищ вважали, що клясична, насильна революція в майбутньому є не лише мало або взагалі неправдоподібна, а передусім вона ідентифікувалася в них з великими кривавими жертвами, економічною руїною і новим "смутним времям" для Росії. Зокрема гостро осуджували концепцію революційної боротьби речники "Демократичного руху", які твердили, що "чим радикальніша революція, тим більше відкидаються попередні позитивні цінності, нищаться суспільні інституції, неоправдано проливається людська кров, перериваєтся людський досвід, накопичений віками, і вводиться хаос... насилля, уживане як політичний засіб навіть для найвищої цілі, завжди неґативне у своїх наслідках...".

З іншого боку, були окремі випадки тероризму, як наприклад, Іліна, який стріляв до Брежнєва, чи терористичні напади і вбивства на провінції, але це були радше "винятки", які не знаходили схвалення в авторитетних політичних течіях. У загальному майже всі рухи осуджували тероризм.

Тепер, за твердженням деяких недавніх вихідців з СРСР, треба рахуватися з тим, що коли в останніх роках еволюція антирежимної думки в загальному відійшла програмово від

---

14. Там же, стор. 54-55.

догматичного соціялізму до демократичного соціялізму, політичної демократії і поміркованого лібералізму з одного боку, і традиційного російського авторитаризму з другого, то в політично-оперативному аспекті маємо тенденції до ступневої радикалізації антирежимної боротьби й шукання відповідних нових форм і метод.

За тими ж даними, якщо симпатії російської інтеліґенції є поділені між демократичними й авторитарними течіями, то у випадку російських "народних мас" переважає або пасивізм і невтральність, або сприяння авторитарним напрямкам.

Підсумовуючи, треба сказати, що під сучасну пору існують зародки дуже широкого диференційованого політичного думання і вони відіграватимуть не абияку ролю в майбутньому. Зокрема це сталося б в умовах позитивної еволюції режиму, та в ході глибших перемін у СРСР і цілому бльоку, головно, якщо зважити, що режимова політична думка вже зовсім ялова і ще далі петрифікується та примітивізується у формі грубого шовіністичного емпіризму і нічого свіжого та здорового не в стані з себе дати. Антирежимна думка відігравала, відіграє тепер і в ще більшій мірі відіграватиме ролю "політичних дріжджів", на яких виростатиме новий російський політикум. Одночасно вона впливає і буде впливати, якоюсь мірою, теж і на режимовий політикум. Такі явища, як деякі автори *Політичного щоденника* (наприклад, Твардовський), внутрішні дискусії на верхах — певною мірою мають таки пряме відношення до дисидентського руху. А загально, відношення між режимом і антирежимним політикумом можна звести до ствердження, що коли режим є в матеріяльному сенсі на верху своєї потужности, то в ідейно-політичному він досягнув "верхів" своєї слабости.В той сам час, коли антирежимний політикум значно послабився матеріяльно внаслідок погрому 1970 років, то зате перспективно в програмово-політичному аспекті він відкрив перед собою величезні потенції на майбутнє.

Яке ж відношення російського антирежимного руху до нашого народу і його визвольної боротьби?

Залишаючи на боці праві шовіністичні кола, для яких національне питання практично не існує і для яких концепція "єдиної і неділимої" є лише вихідним пунктом універсалістичного російського імперіялізму в ґльобальному, чи щонайменше реґіональному маштабі, становище більшости російських антирежимних течій можна схопити такими пунктами:

а) Майже всі вони формально визнають право на самовизначення неросійських і в тому теж українського народу, але визнають це право лише як теоретичний принцип, бо коли йдеться про його практичну реалізацію, як правило, заявляють, що вони проти виходу цих народів з такого, чи іншого "Союзу".

Чи не найбільш "софістиковано" виклав цю настанову якраз Р. Медведєв, пишучи:

"Зовсім очевидно, що коли в конституції СРСР є стаття про право республік відділятися від СРСР, то виступ, чи аґітація за таке відділення не може розглядатися як злочин. Що ж це за право, про яке не можна навіть відкрито говорити і яким не можна користуватися при визначених обставинах! Невреґулювання механізму самовизначення — очевидний в даному випадку розрив слова і діла... В подібному законі повинен бути передбачений і визначений механізм для реалізації цього права".[15]

Але одночасно він одверто стверджує:

"Розуміється, ми рішуче протестували б проти виходу тої, чи іншої республіки з СРСР. Навіть у капіталістичнім світі існує сьогодні вповні очевидна тенденція до економічної інтеґрації і до частинної політичної інтеґрації... Тим більше конечна

---

15. Р. Медведев, *Книга о социалистической демократии,* Амстердам-Париж, Фонд имени Герцена, Изд-во Грассе и Фаскель, 1972, стор. 325-326.

економічна, політична і науково-технічна інтеґрація в СРСР, а також у всьому таборі соціялізму. Тому вихід тої, чи іншої республіки з СРСР не буде на користь ні даній республіці, ні СРСР у цілому.

"Одначе наш Союз повинен бути повністю добровільним союзом націй, і тому право кожної республіки на свобідне самовизначення повинно зберігатися не на словах, а на ділі".[16]

Медведєв подає рецепту, як оминути сучасних репресійних засобів:

"Ми вважаємо, що найкращим способом для збереження даного права було б приняття такого правила, за яким у кожній республіці один раз на десять років, *обов'язковим порядком,* проводився б референдум щодо питання про збереження цієї республіки в складі СРСР...

"Ми переконані, що населення всіх союзних республік у подавляючій більшості буде висловлюватися за збереження цих республік у складі СРСР...

"Можуть сказати, що проведення всенародних опитів у республіках щодо питання виходу із СРСР включає певний риск. Однак наша національна політика нічого б не була варта, якщо б ми боялися піти на такий риск...

"Існує можливість шляхом науково зорганізованих опитів публічної опінії заздалегідь прогнозувати результати того, чи іншого всенародного опиту і навіть впливати на нього, бо попередні опити публічної опінії дозволяють вияснити, а також усунути причини існуючого невдоволення.

"Існування дійсних ґарантій самовизначення й ефективного механізму для його здійснення поможе в майбутньому і розширенню СРСР".[17]

Сказано ясно і недвозначно. Такі ж самі погляди заступають і всі інші російські течії, з винятком А. Сахарова і нечисленних одиниць з кіл цієї групи, В. Буковського та

---

16. Там же, стор. 326.
17. Там же, стор. 326.

Прибалтиці, Грузії, Вірменії та інших неросійських республіках. Це не випадок, що льозунґи, які розписали 1973 року члени вірменської "Національної об'єднаної партії" в Ерівані, звучали "Геть росіян, хай живе вільна Вірменія".

Позитивна еволюція мусить іти по лінії переорієнтації російських антирежимних сил на включення себе у спільний фронт з неросійськими народами проти всякого російського імперіялістичного центру. Бо якщо це не станеться, антирежимний політикум може опинитися у спільному фронті з режимом проти неросіян, змарнувати шанси відіграти у спільному фронті з неросіянами ту ролю, яка йому належиться в силу питомої ваги російського народу, та заподіяти великої шкоди і власному і іншим народам як у теперішній боротьбі, так і в час розвалу імперії.

У полоні великодержавництва

Серед самвидавних писань російських дисидентів заслуговує на особливу увагу есей Ігоря Шафаревича п. н. "Відокремлення, чи зближення?", опублікований у збірнику *Із-під брил (Из под глыб)* (Москва-Париж 1974). Він знаменний тим, що автор його належить до поступових кіл опозиційного руху і в той же час його програмова стаття, яку схвалила більша частина російської нової еміґрації, наскрізь традиційно-імперіяльна і реакційна. Цей есей виразно доказує, що в трактуванні і розумінні національного питання в російському політикумі ніщо в основному не змінилося і навіть сучасні передові кола залишаються надалі в полоні традиційного російського великодержавництва.

Не зважаючи на всю голосну рекляму й розголос, що його надав названій статті сам Александр Солженіцин у своєму виступі на пресовій конференції в Цюріху в листопаді 1974 року, І. Шафаревич на ділі не сказав нічого нового ні ориґінального, що було б справді ревеляційним чи хоча б відмінним від дотеперішнього засадничого становища російських політичних кіл — режимних і антирежимних — у цьому питанні. До речі, своєрідна ревеляційність цієї статті хіба в тому, що вона (в 1974 році!) повторила старі формули і фрази про конечність збереження в майбутньому Російської імперії, якій загрожує сучасний стан міжнаціональних взаємин в СРСР. Якщо б ця стаття мала бути "останнім криком моди"

передусім лівих кругів В. Бєлоцерковського і покійного А. Бєлінкова, які не лише формально, але й фактично визнають право неросіян на власну державність. Якщо ж ідеться про націоналістів, зокрема групу *Континенту,* і християнських демократів, то вони дуже виразно заявляються проти виходу інших народів з СРСР і підкреслюють потребу єдности в теперішньому і майбутньому. Коротко, коли у випадку шовіністів і правих націоналістів маємо діло з одвертим великодержавним імперіялізмом, то у випадку націоналістів, більшости демократів і християнських демократів зустрічаємось з замаскованим імперіялізмом, камуфляжованим "вузлами спільної долі" в минулому і конечністю зберегти їх теж у майбутньому, актуальністю великопростірних концепцій (І. Шафаревич), "шкодою" внаслідок виходу з "спільного котьолка" для всіх заінтересованих та запевненнями про те, що "демократична Росія" буде зовсім відмінною від теперішньої і буде належним ґарантом для "самовизначення" всіх народів.

б) Принцип самовизначення практично визначається "двонапрямно", тобто росіяни є не лише проти виходу неросійських народів з такого, чи іншого майбутнього федеративного союзу, але вони теж проти виходу Росії з нього. І це незалежно від того, що одночасно, як правило, вони заперечують, що теперішній СРСР є російською державою, еманацією і продуктом російського імперіялізму, і "російський" намагаються заступити "совєтським", як продуктом комуністичної доктрини. У цьому маємо певну паралелю між "царизмом" у минулому і "комунізмом" у сучасному, як виновниками супроти неросійських народів і російських народних мас у відповідних історичних періодах.

в) Дотепер немає ні формального, ні публіцистичного, декляративного ствердження російських політичних угрупувань про те, що вони визнають державну незалежність для України і тим самим є за відділення України від будь-якого спільного з Росією федеративного твору та що на цій базі готові вести боротьбу за визволення обох народів, шукаючи вже тепер на тій же базі співпраці між обома

народами. Немає теж дотепер активного заанґажування російських політичних кіл у боротьбу за національне визволення українського народу, хоч прикладом для цього могли б служити певні англійські кола в минулому у випадку Індії, французькі — у випадку Альжіру й інші. Заанґажування росіян в українській справі обмежувалося дотепер до випадків активної оборони в'язнів, осудження русифікації (В. Буковський), визнання права на самовизначення та стверджень про доцільність відділення України від Росії.

Підсумовуючи, треба ствердити, що в основному така настанова російських політичних кіл покривається з становищем "російської демократії" напередодні і під час революції 1917 року. Щодо цього важко говорити про позитивну еволюцію російського антирежимного політикуму. Іншими словами, його настанова з-перед 60 років не змінилася.

Такий стан є не лише дивний, але передусім позбавлений реалістичного думання. Справа бо в тому, що в порівнянні з часом перед 1917 роком змінилося кардинально відношення українського політикуму до російського, а саме: український політикум став суверенним і виразно відділився від російського. Коли напередодні 1917 року українська політична думка бовталася в основному у "всеросійських" таких, чи інших соціялістичних течіях і не виходила поза рамки федералізму, то сьогодні справа незалежности українського політикуму є вже самозрозумілою, і тільки на такій базі український дисидентський рух шукав співпраці з своїми російськими відповідниками. Нічого дивного теж, що, наприклад, навіть у випадку *Хроніки поточних подій* застерігся *Український вісник* дуже виразно, що вона не може узурпувати собі права бути речником української самооборони. Свідченням цього є теж інші самвидавні писання і заяви.

І немає сумніву, що чим скоріше росіяни зрозуміють цю нову дійсність і зроблять з неї належні висновки, тим краще і для них і для неросійських народів. Тим більше, що це явище обмежене не лише до України, але такі ж самі тенденції є в

й сам Шафаревич, коли згадує про "упоєння силою", "невміння бачити границю" (між росіянами й іншими націями), "помилково зрозуміле почуття рівности", згідно з яким "ми ж усіх людей вважаємо за рівних собі і зразу (хоч і не питаючи їх) записуємо їх до росіян..."

До речі, Шафаревич і тут робить "генералізоване застереження", підкреслюючи, що подібні прикмети були і в інших народів. Без сумніву, що так, тільки він не бачить, що суть справи не в них, як таких, але у ступені, маштабі, тривалості і конкретних формах вияву цих "прикмет" політикуму даного народу, в даному випадку російського, які саме визначили й визначають по сьогодні особливу експансивність, безоглядність, жорстокість і тоталітарність російського імперіяльного будівництва. Того роду справ не можна "деконкретизувати" і злагіднювати, "вказуючи пальцем на інших", бо в такій настанові проявляються виразно намагання (можливо, що й несвідомо) приховувати гріхи і помилки власного народу і тим самим перешкодити тому, щоб він їх усвідомив, зрозумів і не повторяв у сучасному і в майбутньому. Бо якщо сучасний "російський месіянізм", що про нього пише Шафаревич, мав би виявлятися в такій чи іншій його концепції "зближення", поширеній у ґльобальному маштабі, то у світлі його ж власної інтерпретації теперішнього "російського колоніялізму" горе було б знову не тільки народам Радянського Союзу, але й усьому світові...

Ту саму помилку робить Шафаревич й у відношенні до "соціялістичної ідеології", що її він не хоче назвати справжнім іменем "російською соціялістичною ідеологією", хоч і йдеться тут про цілком конкретну суспільно-економічну і політичну категорію, яку аж ніяк не можна визначити загальним терміном "соціялізм" чи "соціялістична ідеологія". Соціялізм і соціялістична ідеологія означають різні речі для різних людей і ці терміни ще нічого не говорять, як довго не визначимо точно їхнього суспільно-політичного змісту. А цей зміст якраз і визначається не самими теоретичними і абстрактними вимірами стосовної ідеології, але передусім практичними, національними первнями політикуму даного

народу, який ту чи іншу ідеологію здійснює "на свій власний спосіб".

Щоб не розводитися, пригадаємо дещо із Бердяєва. Тож саме він виразно писав, що "російська революція, універсалістична за своїми принципами, як і всяка велика революція, відбувалася під символікою інтернаціоналу, але вона глибоко національна і все більше націоналізується у своїх наслідках... Сам інтернаціоналізм російської комуністичної революції — чисто російський, національний...", [1] а далі: "Вся історія руської інтеліґенції підготовляла комунізм. В комунізм увіллялися всі знайомі прикмети: жадоба соціяльної справедливости і рівности, визнання трудящих кляс вищим людським типом, погорда до капіталізму і буржуазії, змагання до цілісного світогляду і цілісного відношення до життя, сектантська нетерпимість, підозриле і вороже ставлення до культурної еліти, виключна потойбічність, відкинення духа і духовних цінностей, надання матеріялізмові майже теологічного характеру" [2]

І вкінці: "Комунізм в Росії прийняв форму крайнього етатизму, що охопив залізним стиском життя величезної країни, і це, на жаль, вповні згідне з старими традиціями російської державности... Стара російська автократична монархія мала корені в релігійних віруваннях народу, вона себе осмислювала і виправдувала, як теократію, як священне царство. Нова російська держава також є автократичною і також має корені у віруваннях народу, в нових віруваннях селянсько-робітничих мас, вона теж осмислює себе і виправдує, як священне царство, як відворотну теократію. Стара російська монархія базувалася на ортодоксальнім світосприйманні, вимагала погодження з ним. Нова російська комуністична держава також спирається на ортодоксальнім світосприйманні і вимагає із ще більшим примусом погодження з ним...". [3]

---

1. Н. Бердяев, *Истоки и смысл русского коммунизма* (Париж: УМСА-Press), стор. 94.

2. Там же, стор. 100.

3. Там же, стор. 117.

теперішньої модерної і проґресивної російської політичної думки в національному питанні, то вона могла б правити тільки за ще один доказ того, яким назадницьким є сучасне російське політичне думання і якими неспівмірними є висловлені в ній погляди до фактичного стану розвиткових тенденцій в СРСР і в усьому соціялістичному бльоку та до світової проґресивної думки. Парафразуючи Ремарка, можна сказати, що "На Півночі — без змін"...

Ігор Ростиславович Шафаревич — видатний радянський альґебрист, член-кореспондент АН СРСР з 1958 року, почесний член Американської Академії Наук і водночас член очолюваного акад. А. Сахаровим Комітету Оборони Прав Людини в СРСР — постать у сучасному дисидентському русі провідна і компетентна. Протеж, опублікована ним стаття про національне питання в СРСР доводить, що він, як і багато інших дисидентів, ще не визволився з полону російських великодержавницьких уявлень і поглядів.

Головна квінтесенція статті І. Шафаревича в такому абзаці його статті "Відокремлення чи зближення?": "Мені здається, що теорія "російського колоніялізму" не тільки несправедлива у відношенні до російського народу; вона фактично неправильна і тому ж шкідлива для інших народів, бо перешкоджає їм зрозуміти правильно їхнє національне життя. Насправді ж бо, основні особливості національного життя СРСР є безпосереднім наслідком панування в нас соціялістичної ідеології. Ця ідеологія ворожа кожній нації, як і ворожа вона також кожній окремій людській індивідуальності. Вона може тимчасово використати для своїх інтересів змагання тих чи інших народів, але її основна тенденція — максимальне зруйнування всіх націй. Росіяни терплять внаслідок цього не менше, як усі інші, бож саме вони перші прийняли на себе удар цієї сили". З подібними, а то й ідентичними поглядами виступив також В. Максімов, редактор *Континенту*.

Із притаманним російському думанню "месіянізмом" і традиційним нахилом до "універсалізації" І. Шафаревич намагається "згенералізувати" весь минулий і сьогоднішній

фактаж і достосувати його до згори встановленої інтенції, а саме доказати, що Російська імперія має знову зберегтися у своїй великодержавній формі з допомогою ще однієї формули "зближення". Тільки в такій формі будуть, на думку Шафаревича, якнайкраще розв'язані всі пекучі питання всіх радянських націй, бо в протилежному випадку постигне нас катаклізм — "жахливіший за все інше, що доводилося пережити до цього часу..." Коротко кажучи, в довгому "історичному" ряді всяких "дружб", "єднань", "злиття" та подібних термінів, росіяни — на початку четвертого чверть-сторіччя двадцятого віку хотіли б обдарувати нас ще одним "зближенням"!

Арґументація і підбудова тверджень І. Шафаревича вражають своєрідною наївністю, щоб не сказати плиткістю, чи може й навіть несвідомою злонаміренністю. Він, наприклад, без будь-якого вагання й арґументу, з глибоким "переконанням" відкидає наявність колоніялізму "російського типу" і всі "основні особливості національного життя в СРСР" приписує виключно "безпосередньому наслідкові панування у нас соціялістичної ідеології..."

Можливо, що в Москві Шафаревич не добачає "російського колоніялізму", хоч це, направду, не легке діло не бачити його й там. Але тоді він мусів би хоча б знати, що про сам російський колоніялізм і про його специфічності написано вже цілі томи, при тому чимало самими ж таки росіянами.

Як існував англійський, французький, еспанський, чи інший колоніялізм, який виростав на національному ґрунті стосовного народу під егідою такої чи іншої реґіональної чи універсальної ідеології, або й без неї, так само і російський колоніялізм є передусім національно-російським. Він зформувався на базі історичного розвитку Росії з усіма особливостями російської політичної ментальности, яка виявлялася в певних специфічних прикметах російської суспільної і державної (точніше великодержавної) психології, на протязі цілої історії Росії, від Івана Калити до Леоніда Брежнєва. Про деякі з тих особливостей говорить, зрештою,

обов'язків, що їх мав кожний і всі разом супроти держави; обов'язків, виконання яких вимагалося безоглядно, без того, щоб їх компенсувати будь-якими правами і привілеями; на примусові для державної служби всіх творчих сил нації і на жертвуванні приватних інтересів вимогам держави...". [6]

Про московську Росію писав у свій час російський історик Павло Мілюков, що "примусова національна потреба призвела до створення всесильної держави на мізерній матеріяльній базі і ця нужденність примушувала державу витягати всі сили з населення — і щоб мати повну контролю над ними, — вона мусіла стати всесильною...". [7]

Подібно писав Ключевський: "московська держава — в ім'я загального добра, взяла під свій контроль всі сили і ресурси спільноти, не залишаючи жодного простору для приватних інтересів індивідуума, чи кляс". [8]

Те саме стосується сьогоднішньої російської імперії під маркою "СРСР", новітні царі якої, гасло "собиранія русских земель", замінили льозунґами "дружби народів", "соціялістичної єдности" і т. п.

Але справа не тільки в такому, а не іншому змісті і характері російської великодержавної концепції, бо ще важливішим є те, що, на жаль, вона втішається підтримкою майже всього російського політикуму. Як пише вищезгаданий Шамуелі, "російські люди постійно трактували свою національну державу і їхній суспільний устрій з почуттям набожної пошани і з сліпою вірою, що виходила поза звичайний патріотизм. Чужоземні обсерватори завжди ставали перед загадкою, бож вони протягом століть хотіли міряти Росію мірилом европейської раціональности і здорового глузду...". [9] Навіть і ті, хто виступав проти даної імперіяльної державної формації в минулому (і також у

---

6. T. Szamueli, op. cit., p. 28.

7. П. Милюков, *Очерки по истории русской культуры*, т. III, 3-е изд. (С.-Петербург, 1909, стор. 22-23.)

8. В. Ключевский, "История сословий в России", *Сочинения*, т. VI. (Москва, 1959), стор. 462.

9. T. Szamueli, op. cit., p. 59.

сучасному), завжди протиставляли їй свою власну великодержавну формацію. Винятком у цьому були тільки деякі з російських анархістів, які відкидали саме поняття держави, як такої, та подеколи люди типу Герцена. Всі інші, чи це був, наприклад, Пестель — декабрист, який готовий був залишити "самостійну" Польщу в тісному підкоренні новій розкріпаченій, але тотально еґалітарній Росії, чи автори програми "Землі і Волі", які ще 1876 року підписалися під правом на самовизначення народів, але вже в 1879 р. у програмі "Народної волі" про нього забули; чи вкінці Ленін із своїм "вплоть до отделения", всі вони в суті речі залишилися єдинонеділимцями — великодержавниками. І у висліді російський народ, разом з іншими, завжди мусів розплачуватися не за такий, чи інший "ізм", але найперше за великодержавний "патріотизм".

У свій час Вернадський писав, що "автократія і кріпацтво були ціною, що її російський народ мусів заплатити за національне збереження...". [10] Актуалізуючи цю фразу на сьогоднішні і майбутні відносини, росіяни мусять собі усвідомити, що "автократія і кріпацтво" залишаться і надалі тією ціною, яку російський народ мусітиме платити за великодержавництво і за самі намагання його зберегти.

Правно-соціяльне й економічне поневолення російського (русского) народу, поруч з іншими народами СРСР, не означає однак, що між ними і національним поневоленням можна ставити знак рівняння. І це не тільки тому, що правно-соціяльне й економічне поневолення неросійських народів має ще додатковий "національний" вимір, але передусім тому, що сам ступінь, маштаб і інтенсивність та зміст цього правно-соціяльного і економічного поневолення неросіян куди більші і нищівніші, як у випадку росіян. "Національний коефіцієнт" поневолення у їхньому випадку значно помножує виміри "не-національного" поневолення і, як відомо, доходить до дименсій мовного, культурного і навіть демографічно-біологічного ґеноциду.

---

10. G. Vernadsky, *The Mongols and Russia* (Yale, 1953), p. 390.

Подібно писав відомий совєтолог угорського роду Тібор Шамуелі, який теж, на власній шкурі, перейшов досвід російської соціялістичної ідеології, не в початках її здійснення, але вже в сталінських і післясталінських часах. Він писав: "За вийнятком чужинецького завоювання, жодний політичний лад не може втриматися на довший час, якщо він не має коріння в минувшині даної нації. Жодна революція не може перемогти без таких коренів. Це стосується Російської революції так само, як і всякої іншої. Цього факту, що держава, яка народилася в безмежній конвульсії 1917 року, зберегла суттєве продовження з передреволюційною Росією, ніхто не може заперечити. Що однак в загальному мене усвідомлюють, це те, що й було засадничим продовженням самого російського революційного руху: адаптація марксизму, оригінально імпортованого з Заходу до міцно утвердженої доморослої революційної традиції. Цей процес достосування марксизму до специфічних умов Росії — процес, без якого марксизм сьогодні був би нічим більше, як тільки напів забутою соціологічною теорією — почався ще далеко перед 1917 роком...". [4]

Всім вищесказаним, очевидно, ми не збираємося доказувати, що російський соціялізм чи комунізм у його теперішньому варіянті є благословенням для російського народу. Навпаки. Ми знаємо, що російський народ теж є поневолений правнополітично і соціяльно, і що його власний соціялізм на добро йому не вийшов. Але справа в тому, що коли російський народ є поневолений соціяльно-правно й економічно, то він в жодному випадку не зазнає національного поневолення, а навпаки, він причетний до утвердження російської гегемонії над іншими, неросійськими народами. І суть цього не в соціялізмі, як такому, але у великодержавництві російського політикуму, яке й виповняє зміст "російського соціялізму", вживаючи цю ідеологічну ширму для своїх імперіяльних, шовіністичних

---

4. Tibor Szamueli, *The Russian Tradition* (London: Secker & Warburg, 1974), p. 369.

аспірацій і заходів. У висліді російський народ страждає найперше не від соціялізму, а від власного великодержавництва, на яке він сьогодні натягнув "соціялістичну шапку".

Коротко: діло не в соціялізмі, чи іншому "ізмі", а в російському великодержавному політикумі, який діє і діяв за засадою, що її так ядерно висловив у свій час Ключевський, пишучи: "государство пухло, народ хирел". І незалежно від того, чи це був соціялізм, лібералізм, капіталізм, монархізм, чи інший "ізм" — в Росії нічого суттєво не зміниться, як довго домінантним буде російський великодержавний націоналізм і шовінізм.

Ще в 1760-их роках висловив цю істину сер Джордж Мекартней, тодішній брітанський амбасадор в Росії, який писав: "Деспотизмові завдячує Росія свою велич і домінії до такої міри, що якщо будь-коли буде обмежуватися монархія, вона втрачатиме могутність і силу пропорційно до того, як у ній буде відбуватися проґрес у моральному і цивільному процесі". [5]

Іншої альтернативи немає. Або Росія буде резиґнувати з великодержавництва і деспотизму та дозволить своєму власному й іншим народам жити нормальним державним життям з громадськими і політичними свободами, або буде далі до певного часу залишатися кожночасною "тюрмою народів" і "жандармом Европи", чи й усього світу. Іншими словами, розв'язки треба шукати не в усуненні чи реформуванні "соціялізму" чи іншого "ізму", але у переродженні і переставленні самого російського великодержавного думання, в полоні якого перебуває теж і Шафаревич.

На сьогодні російська політична думка є скована ланцюгом єдинонеділимства, яке як суть російського імперіяльного великодержавництва, формувалося протягом довгих віків російської історії. В її ході, як писав Шамуелі, — "виросла політична система, яка базувалася на безоглядній слухняності і необмеженім підкоренні громадян; на засаді

---

5. P. Putnam, *Seven Britons in Imperial Russia,* 1698-1812 (Princeton, 1952), p. 148.

Шафаревич — за професією математик. І дивно, що саме в питаннях політики і соціології він не виявляє ні найменшого зрозуміння для величин, вимірів і пропорцій. Він преспокійно, наприклад, твердить, що в період колективізації "русский народ" не менше потерпів від депортацій, ніж інші народи. Очевидно статистичних доказів він не подає жодних, так само, як і не згадує про жертви голоду, який, як відомо, у випадку України мав дати не тільки потрібний для індустріялізації капітал, але в не меншій мірі був засобом знищення українського селянства, як головної бази українства і генератора української інтеліґенції в тому часі. У всякому випадку, на Україні за приблизними підрахунками, згинуло внаслідок голоду шість до сім міл. людей. Хай Шафаревич поставить ці числа у пропорційне відношення до кількости населення на Україні того часу і вирахує проценти. А потім хай співставить жертви голоду в Росії з її населенням подібним способом і тоді побачить, у чому й полягає "національний" коефіцієнт поневолення...

До речі, при нагоді колективізації варто пригадати, що саме російська "община" в оцінці майже дослівно всіх російських антицарських течій XIX і XX сторіч була тією основою, на якій мав розвинутися майбутній соціялізм, без того, щоб Росія мусіла переходити процес капіталізму і конституціоналізму. Не лише люди типу Нечаєва і Ткачова, але й сам Герцен та Бакунін бачили в "общині" зародок соціялістичного колективного сільського господарства і твердили, що завдяки "общині" Росія перша зуміє здійснити соціялістичну революцію. Інша річ, що так не думав сам "народ", саме селянство, що його "інтеліґенція" вже тоді готувалася обдаровувати "общинним" соціялізмом майбутнього.

Згадуємо про це не в докір росіянам, а тільки на те, щоб показати якими складними і тісними оковами є пов'язаний російський політикум з своїм минулим, по всіх лініях, і якими глибокими і докорінними мусять бути в них процеси осмислення й оцінки власної позиції щодо самих себе і свого оточення та на базі яких повинні б прийти невідкладні, відповідні перестанови у їхньому думанні і дії.

Одним з арґументів Шафаревича в заперечуванні "російського колоніялізму" є те, що, мовляв, "життєвий рівень російського народу нижчий, ніж у інших народів: грузинського, вірменського, українського, лотиського, чи естонського". Він, очевидно, нічого не згадує про те, що у ранзі забезпечення продуктами і товарами щоденного користування (ширвжитку) на першому місці стоїть Москва і Ленінград і щойно опісля Київ, як теж не згадує про окреме піклування режиму над деякими специфічно виділеними районами. Це, зрештою не суттєве і, справді, в багатьох випадках життєвий рівень на Україні чи в Грузії і Прибалтиці буває вищий, ніж в Росії. Але в цьому немає нічого, що заперечувало б наявність "російського колоніялізму", так само як не було нічого особливого в тому, що в період вершкового наснаження брітанського імперіялізму, англійський робітник і селянин часто жив у крайній нужді. Муїр писав, що "імперіялізм коштує", тобто іншими словами, це ніщо інше, як та ціна, яку платиться за імперію, згідно з засадою "росте держава, а народ хиріє".

Крім цього, не треба забувати, що навіть, якщо б на Україні були при владі українські, а не російські комуністи, життєвий рівень українського колгоспника напевно був би вищий, ніж він є сьогодні. При оцінці і визначенні життєвого рівня треба брати передусім до уваги наявність економічних ресурсів на даній території, які мають пряме відношення до визначення національного продукту. Ясно, що життєвий рівень на Україні далеко нижчий, як він повинен бути за таким виміром, і також він непропорційно низький у порівнянні до життєвого рівня в РРФСР, визначеного за таким самим критерієм.

Просто неправдоподібно звучать у Шафаревича такі "вияснення", як те, що, наприклад, у відповідь на "скарги про переселювання росіян на Україну" він заявляє, що мовляв, "естонці й лотиші скаржаться також на те, що до них переселюють все більше не тільки росіян, а й українців". Невже Шафаревич аж такий наївний, що він справді не знає, хто визначає демографічну політику у Кремлі і в чиїх

інтересах вона проводиться? Або чи йому справді не відомо, що, посилаючи українців у Прибалтику, їх там теж русифікують, "б'ючи не дві, а три мухи за одним ударом": роблять місце для росіян на Україні, зменшують питому вагу естонського чи лотиського народу на їхній же території і русифікують українців, яких переселюють на ці терени. Чей же у Прибалтиці немає ані українських шкіл (так само, як в РРФСР), ні інших можливостей плекати власну мову, культуру і самобутність, а натомість існують всі ці умови й можливості для росіян.

Внаслідок такої демографічної політики на Україні тільки за роки від 1959 до 1970 кількість українців зросла з 32.1 міл. на 35.2 міл. (10%), а росіян з 7 міл. на 9.2 міл. (28.6%)... Уся демографічна, культурна і навіть соціяльно-економічна політика Кремлю є поставлена на послуги русифікації, яка загрожує ґеноцидом неросійським народам, але Шафаревич цього не бачить, чи може радше не хоче бачити.

Таку саму безвідповідальність зустрічаємо в його "твердженні", що, мовляв, "придушення російської національної культури почалося тоді, коли будь-яке виявлення національної самобутности інших народів ще активно піддержувалося..." Чи, справді, у Шафаревича аж так слабе знання історії, а чи може він хоче "доказати", що ліквідація незалежних національних республік, які постали після лютневої революції 1917 року, між ними Українська Народня Республіка, Грузинська й інші, із розгромом їхнього культурного життя, який почався в період включення їх у всякі "автономічно-рсфс-рівські" і "федералістичні сссрівські" експерименти, була "активним піддержуванням їхньої національної самобутности"?

Цим ми не хочемо, ясна річ, сказати, що російська національна культура не зазнала ударів від російських більшовиків. Навпаки, вони були, але коли в Росії нищили "стару" культуру з ідеологічно-клясових позицій, то одночасно будували на її місце "нову" російську культуру, в той час, коли на Україні, наприклад, українську культуру нищили не

тільки з "клясових", але і з "національних" позицій і після коротких загравань-концесій з "українізацією" дуже скоро перейшли до зведення української культури на рівень провінційної і до посиленої її русифікації.

Так само було з церквою і з іншими "доказами" Шафаревича, якими він намагався "зрівнювати" росіян з неросіянами.

А вже зовсім недоречно звучать спроби Шафаревича довести, що, мовляв, за існуючу ситуацію в СРСР несуть відповідальність, щоправда, він додає, "в якійсь-то мірі" всі народи, бо "для цих проблем, перед якими ми сьогодні стоїмо, ми всі творили передумови: тут потрудилися і руські нігілісти, і українські боротьбісти, і лотиські стрілки, і багато інших". Що більше, на іншому місці він твердить, що всі "народи нашої країни спаяні спільною історією".

Як це було сказано вище, не тільки самі нігілісти трудилися в минулому над виплеканням "російської соціялістичної ідеології", але майже весь антирежимний політикум цього часу: народники, землевольці, народовольці, соціял-революціонери, соціял-демократи і всякі інші "різночинці", як і взагалі вся антицарська інтеліґенція. В названих рухах брали участь теж неросіяни, але тим не менше це були рухи російські. Представники інших націй були або зрусифікованими "нацменами", або — в кращому випадку — наївними ідеалістами, які вірили, що розвал царизму і такий, чи інший "ізм" автоматично розв'яже теж національне питання. Так само було теж і з українськими й іншими комуністами, які, повіривши своїм російським колеґам, заплатили опісля головою чи й тюрмою не лише за свій ідеалізм і за вірність універсалістичній ідеї, але передусім за свою українськість, лотиськість, чи іншу неросійську "ість". При тому не треба забувати, що їхня питома вага в політикумі даних народів була таки мізерною в порівнянні з національними силами і вони ніколи б не вдержалися без допомоги з боку "російського комунізму".

Але справа не тільки в тому, в якій пропорції вони находилися до національного політикуму і народних мас. Ще

важливішим є те, що вони дістали за цю свою співучасть і "партнерство" з росіянами. Так, без сумніву, українці дали чималий людський, духовий і матеріяльний вклад в політичну російську скарбницю XIX і XX ст., руками Кибальчичів, Степняків-Кравчинських, Желябових, а пізніше Скрипників, Хвильових, Волобуєвих, Коцюбинських і ін. І ми добре пам'ятаємо як у "заплату" ставилися до нас і Керенські, і Леніни і їхні наслідники.

Щодо останніх дозволимо собі зацитувати "підсумки" цієї "заплати", зроблені ніким іншим, як найближчим "бойовим товаришем" самого Леніна, а саме Л. Троцьким, одним з найбільш компетентних в тому відношенні речників "соціялістичної ідеології". Так, у статті «Про українське питання», надрукованій 1939 року в журналі *Бюлетень опозиції (більшовиків-ленінців),* він писав:

«Ніде утиски, чистки, репресії та всі види бюрократичного хуліґанства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, в боротьбі з могутніми підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої свободи й незалежности. Сталінська бюрократія, правда, будує пам'ятники Шевченкові, але для того, щоб міцніше придушити таким пам'ятником український народ і змусити його мовою Кобзаря складати славу кремлівській кліці насильників... Гаслом повинно стати «Соборна, вільна й незалежна робітничо-селянська радянська Україна...» Але ж це означає відокремлення від СРСР! — вигукнуть хором друзі Кремлю.— Ну, і що ж тут таке жахливе? — пише Троцький... — Ми не стоїмо на позиціях «єдиної й неділимої». Адже й конституція СРСР визнає право на відокремлення. Відокремлення України означало б не послаблення зв'язків із трудящими масами Великоросії, а лише послаблення тоталітарного режиму».

Шафаревич пише, що треба "доконче визволитися від певного штампу думки..., що, мовляв, розрив з росіянами і побудова власної держави дасть для кожного народу автоматично розв'язку всіх проблем"... Шафаревичеві так важко чомусь зрозуміти дуже просту істину, а саме, що якраз весь

дотеперішній досвід з росіянами — протягом століть — показав, що у всякому випадку цих проблем не можна аж ніяк розв'язати саме з росіянами й у висліді всяка розв'язка в майбутньому мусить починатися від того, щоб не розв'язувати нічого "спільно" з ними. Тобто, що в першу чергу необхідно відв'язатися від них. Причина цього лежить в "органічній" нездібності росіян бути справжніми партнерами, що знову ж випливає із їхньої великодержавної ментальности. У світовій історії співучасть у здійсненні універсальних або реґіональних ідей чи ідеологій, відбувалася або на базі партнерства, або "старшобратства" і холуйського коляборантства. Чи то у випадку "третього Риму", чи панславізму, чи соціялізму й інтернаціоналізму — росіяни ніколи не здобулися на справжнє партнерство, але завжди зводили все до старшобратства і коляборантства.

Саме цього навчила нас і інші неросійські народи ота "історія, якою ми всі спаяні". До речі, сама фраза про спільність історії — ще нічого не говорить, як довго не визначимо суті і змісту цих "спаянь". А в даному випадку можна вернутися теж і до княжих часів, бо якраз з них і треба починати аналізу наших відносин.

Для нас тут зараз не важлива сама дискусія про те, чи український народ має спільне походження з російським і білоруським, а чи ми були тільки однією віткою Руси, чи ні, і т. п. Важливішим є що інше, а саме, що Київська Русь була у свій час найбільш поступовою, модерною державою з високо розвиненою загальною і правно-устроєвою культурою, куди передовішою, наприклад, як західньоевропейські держави цього періоду. Так, для прикладу, Київська Русь не знала довший час смертної і тілесної кари, дружинники мали свободу вибирати собі князя, власність була дідичною і т. п. Внаслідок упадку Київської держави, під ударами Батія, політичний центр перенісся на північ, в Московію, де і виросла уніфікована, централізована, тоталітарна російська держава. Київська Русь упала і внаслідок таких же ударів та пізнішого розвалу Золотої Орди — цього ж Батія — постала Московська держава. Але як

писав Шамуелі, "Московія (яка) виросла на фраґментах старої Руси, серед розвалу монгольської імперії, не була в жодному відношенні подібною до вільної спільноти Києва. Континуація була тут перервана, Москва була наслідником Золотої Орди...". [11] Подібно твердив Микола Трубецкой, що "росіяни одідичили свою імперію від Чінґіз-Хана...", а Бердяєв просто називав культуру московської держави "культурою християнізованого татарського царства" і "тоталітарною державою", яка "осмисливши себе третім Римом, була сполученням царства Христа, царства Правди, з ідеєю могутньої держави, керованою неправдою...". [12]

Коротко: упадок Київської Руси це не тільки упадок одного із найбільш культурних і цивілізованих на цей час князівств Европи, але упадок цілої концепції державно-суспільного будівництва з високою устроєво-правною і громадською культурою; це упадок "Руської Правди" і встановлення на Півночі цілком відмінної структури, з тоталітарною ексклюзивно ідеологізованою, унітарною, деспотичною і суворо реґляментованою системою, перейнятою від монголів. Це замінення "Руської Правди" монгольським правним кодексом "Яса", з якого "духово" й вийшло пізніше "Уложеніє" 1649 р., що про нього Шамуелі писав як про "остаточне і найбільш комплетне поневолення суспільства державою" і яке залишалося в силі до 1905 року.

Вернадський згадує, що "Монгольська держава була побудована на неквестіонованій підкореності одиниці групі, насамперед племені, а через плем'я — державі. Цей принцип згодом накинено російському народові... Під впливом монгольських ідей російська держава розвинулася на базі загальної, універсальної служби. Всі кляси суспільства мали точно визначену ролю в державній організації. Все це разом, ці ідеї, зводилися до специфічної системи державного соціялізму...".[13] Додаймо, що власником "всього і всіх" був у монгольській державі — згідно з "Ясою" — хан і те необмежене

11. T. Szamueli, op. cit., p. 19.

12. Бердяев, цит. твір, стор. 7, 10, 11.

13. G. Vernadsky, *A History of Russia* (New York, 1944), p. 56.

право власности "перейшло" і на царів і на генсекретарів...

Але тим не менше — майже вся російська історіографія і політика оцінила і оцінює цей процес позитивно. Карамзін, наприклад, писав, що "Інвазія Батія перевернула Росію, але після дальшого дослідження, ми відкрили, що це нещастя було захованим благословенням, що ця руїна мала зародки єдности... Ще одно століття князівських спорів і який був би їх результат? Правдоподібно загибель нашої країни... Москва, на ділі, завдячує свою великість ханам...". [14] І в тому, мовляв, не тільки "благословення" для Росії, але й перевага її над Західньою Европою, яка довший час не переставала бути пляцдармом розгри між цивільними і церковними володарями.

Ми думаємо однак інакше. Якраз трагедією не лише росіян, але інших східньо-европейських народів, а то й усього світу — з сьогоднішньої перспективи — було оце "благословення" з його "великістю Росії"... І ще треба додати: трагедією світу був упадок Києва, так само, як і Новгороду і Твері.

Немає бо сумніву, що збереження, наприклад, Київської Руси з її державною і громадсько-правною культурою, чи навіть ще одно "століття міжусобиць" замість калитівського "собиранія земель", було б зовсім інакше зформувало Схід Европи, а щонайменше обмежило б вплив монгольської державної концепції на росіян та інших слов'ян. Але для росіян важливою була не правова держава, а сильна, деспотична держава, коротко — великодержава. І цей чад великодержавности покутує по сьогодні. Не випадково теж, мабуть, навіть такі світочі народницького руху, як Герцен, Чернишевський, Лавров, Михайловський та інші були в основному проти конституціоналізму і політичних реформ.

І тому — принцип самостійних держав, що його висувають українці і інші неросіяни проти "російської великодержави" — це не звичайний спір між сусідами, але

---

14. Н. М. Карамзин, *История государства российского*, том. V (С.-Петербург, 1892), стор. 235.

зудар двох глибших і засадничо різних концепцій: національно-демократичної з великодержавно-деспотичною. І в тому відношенні доведеться вибирати між ними теж і самим росіянам.

Як у випадку "боротьбістів", що про них згадує Шафаревич, ми не відмовляємося від деякої співучасти у розбудові московської "російської держави", так само, не твердимо, що все у монгольській державній концепції було погане. Навпаки. Наприклад, монгольська адміністративна і військова організація були куди кращі, ніж у Західній Европі того часу. Фінанси, пошта, поліція і розвідка — теж стояли дуже високо. (Пізніша російська "опрічніна" не поступалася монгольській поліційній системі). Але все це аж ніяк не сприяло угуманенню самої державної системи і забезпеченню свободи громадян, а навпаки.

У свій час ми — з Півдня — вчили росіян азбуки і цивілізації. Ми заснували в 1649 р. в Москві першу в Росії організовану школу, а пізніше слов'яно-греко-латинську академію. Вихований у Києві С. Полоцький вчив грамоти царевичів Олексія і Федора та царівну Софію, і навіть Петро І посилав російську молодь до Києво-Могилянської Академії. Ми дали росіянам ряд єпископів, філософів, педагогів, таких як Сатановський, Яворський, Прокопович. Ми навіть принесли росіянам "німецьку одежу" ще заки її впровадив насильно Петро І; поширили друкарство, започаткували театр і мистецтво церковного співу. Але весь цей наш вклад, подібно як і всі "західні" реформи Петра — тільки допомогли удосконалити і "вишліфувати державний апарат, без того, щоб змінити саму суть і зміст російської великодержавної концепції. Ця остання постійно формувалася такими ідеологами російського великодержавництва і деспотизму, як хорват Юрій Крижанич з 17 сторіччя, чи доморослий Іван Посошков з 18 віку, чи монах Філотей — автор "Третього Риму".

До речі, варто пригадати те, що, наприклад, писав хорват Крижанич, який, між іншим, скінчив свою кар'єру засланням, хоч був одним з найбільш ревних проповідників

"російської ідеї", "вченим-ідеологом" російської автократії і панславізму. Серед "шедеврів" його ідеології зустрічаємо думку, що "найбільш цінною традицією, побіч автократії, є замкнення кордонів, тобто заборона легкого доступу до нашої країни чужинцям і заборона нашим людям мандрувати поза кордонами нашої держави без важливої причини. Ці два звичаї є двома ногами, подвійною підпорою царства і їх треба суворо дотримуватися. Серцем і душею нашого царства є замкнення кордонів і його треба скріплювати, виганяючи чужинців...". [15]

Іван Посошков писав знову ж, що "жодна людина не може провести одного дня в бездіяльності і їсти хліб задармо. Бог не дав нам хліб тільки на те, щоб ми його пожирали, як хробаки... Якщо ми хочемо їсти хліб, ми мусимо приносити якусь користь Богові і Цареві і нашим братам і нам самим... Всі губернатори мусять пильно доглядати, щоб ніщо не марнувалося і щоб люди не їли хліба без праці, але, щоб всі працювали і творили плоди...". [16]

Пригадаймо "пограничні війська", прикордонні смуги, дротяні огорожі і 12-у статтю Конституції СРСР про те, що "хто не працює, той не їсть" і побачимо, що вони існували ще перед "соціялістичною ідеологією".

Не інакше було і з іншими справами. Згадаймо хоч би історію російської офіційної правосвідомости і правознавства останніх двох століть. Як писав Річард Пайпс, "порівняння трьох карних кодексів — 1845, 1927 і 1960 років — накреслює повчальну картину незмінности поліційної психології в Росії, незалежно від природи режиму". [17] Для прикладу цитати із стосовних кодексів:

Уложение з 1845 року, стор. 267, § 274: "Виявлені у виготовленні і поширенні писаних, або друкованих творів і

---

15. T. Szamueli, op. cit., p. 62.

16. T. Szamueli, op. cit., p. 63.

17. Річард Пайпс, "На пути к полицейскому государству", *Самосознание;* сборник статей. Издательство "Хроника", Нью-Йорк, 1976, стор. 172.

зображень з метою викликати неповагу до Верховної влади, чи до особистих прикмет Государя, чи до його правління державою, караються як зневажники величества: позбавленням всіх прав і висилкою на каторжні роботи в кріпостях на час від 10 до 12 років... Співучасники у виготовленні, або в злонаміреному поширенні таких творів, чи зображень, підлягають такому самому покаранню. Винуваті у виготовленні творів і зображень того роду, але не виявлені в злонаміреному їх поширенні, судяться за них, як за злочинний намір: до ув'язнення в кріпостях на час від 2 до 4 років... За виготовлення і поширення писаних, чи друкованих творів і за виголошення публічних промов, в яких, хоч і без прямого і явного заклику до виступу проти Верховної влади, є намагання оспорювати або піддавати під сумнів недоторканність її прав, або зухвало осуджувати встановлений законами вид правління, чи порядок наслідства Престолу — винуваті в цьому підлягають: позбавленню всіх прав і висилці на каторжну роботу на заводах на час від 4 до 6 років". [18]

Карний кодекс РСФСР з 1926 року, статті 58 [1] і 58 [10]: "Контрреволюційною визнається всяку дію, спрямовану на скинення, підрив, чи послаблення (влади)... основних економічних, політичних і національних (заходів радянської держави).. Пропаґанда і аґітація, які включають заклик до скинення, підриву, чи послаблення Радянської влади,... а також поширення, чи виготовлення, або зберігання літератури того ж змісту, ведуть за собою позбавлення свободи з суворою ізоляцією на строк не менше 6 місяців". [19]

Карний кодекс РСФСР з 1960 року, стаття 70: "Аґітація, чи пропаґанда, ведена з метою підриву чи послаблення Радянської влади, або доконання окремих особливо небезпечних державних злочинів, поширення з тією ж метою

---

18. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных*, СПБ, 1845, стор. 65-66, 69.

19. *Собрание Кодексов РСФСР.* Четвертое издание, Москва, 1927, стор. 665, 668.

наклепницьких видумок, які зневажають радянський державний і суспільний лад, а також поширення, чи виготовлення з такою ж метою літератури такого змісту — караються позбавленням свободи на строк від 6 місяців до 7 років із засланням на строк від 2 до 5 років". [20]

Тож і не диво, що Серґей Мягков, капітан КҐБ, який утік на Захід у Берліні в лютому 1974 року, пишучи про Чека і КҐБ, стверджує, що радянські органи безпеки від самого початку "в організації своєї діяльности користали з багатьох метод царської охранки (таємної політичної поліції)". "Але не лише Чека користала з цих метод, вони продовжаються по сьогоднішній день і КҐБ вживає їх дуже широко". Описуючи своє навчання в школі КҐБ н. 311 в Новосибірську, куди його направили в грудні 1967 року, Мягков пише: "У школі ми мусіли досліджувати архіви охранки (копії, очевидно). Я пригадую, що ми були здивовані подібністю між царською і КҐБівською системами в ділянці праці з аґентами. Навіть писані звіти інформаторів охранки мало чим різнилися від звідомлень наших аґентів. Що більше: управління Державної безпеки СРСР прийняли ще багато інших речей із царського досвіду, і тому можна сказати, що історія радянських управлінь (безпеки) не починається аж ніяк від 1917 року, але від часів опричнини за панування Івана Грозного. КҐБ дотримується багатьох старих традицій — жорстокости і безоглядности опричнини, хитрощів і трюків царської охранки, безпощадности і безоглядности більшовизму до своїх ворогів". [21]

Отже підкреслюємо ще раз, що справа найперше не в такій, чи іншій універсальній ідеології, але у російському великодержавництві, від якого треба вилікуватися чим скоріше самим росіянам. Тільки переставлення себе з

---

20. *Уголовное законодательство Союза ССР и Союзных Республик,* Москва, 1963, т. 1, стор. 108.

21. Aleksei Myagkov, *Inside the KGB,* An Expose by an Officer of the Third Directorate, Foreign Affairs Publishing Co, Richmond, Surrey, 1976, pp. 46, 47.

імперіяльних, шовіністичних концепцій у площину здійснення самовизначення народів і національного демократизму — може створити передумови для дійсного зближення і співпраці між росіянами і неросіянами на базі самостійних держав. А одночасно це і є передумовою того, щоб самі росіяни звільнили себе від суспільно-правного і економічного поневолення, яке автоматично випливає з їхнього великодержавництва.

Саме росіянам треба якнайменше турбуватися нині долею інших, коли вони відірвуться від них, а навпаки, їм слід подумати передусім над самими собою. Потрібна глибока внутрішня перебудова російського політичного думання, яке засудило б і відкинуло російський імперіялізм, колоніялізм, расизм і месіянізм в усіх його формах та зрезиґнувало остаточно з усяких спроб насильства над іншими народами. Це може статися тільки внаслідок глибокої переоцінки дотеперішніх "вартостей" російського імперіяльного політикуму, яку треба провести з допомогою аналізи й усвідомлення всього історичного процесу російського народу, що про нього А. Бєлінков писав, як про "трагічну особливість руського історичного розвитку, азіятську неприязнь до демократії, традиційні навики до жорстокости...". [22]

Історіософічні спроби в цьому відношенні почав робити А. І. Солженіцин, який писав в *Архіпелазі ҐУЛаґу* про те, що "полтавська перемога була нещастям для Росії: вона потягнула за собою два століття величезних напружень, руїн, несвободи — і нових, нових воєн... Ми настільки привикли гордитися нашою перемогою над Наполеоном, що пропускаємо, що саме через цю перемогу звільнення селян не відбулося на півстоліття раніше; саме завдяки їй укріплений трон розбив декабристів...". [23]

На місце політики, згідно з якою, "великодержава росла,

---

22. А. Белинков, "Письмо к правлению ССП", *Посев*, 1968, но. 8.

23. А. И. Солженицин, *Архипелаг ГУЛаг* (Париж: YMCA-Press, 1973). стор. 277.

а народ хирів", мусить прийти нове концептування, при якому жив би народ, а не "великодержава".

Коротко: потрібні справжнє огуманізування і здемократизування російського політикуму шляхом очищення його від задухи всякого великодержавництва, яке зробило б з нього дійсного партнера у спільній боротьбі всіх радянських народів проти панівної сьогодні в СРСР системи та у майбутній побудові справедливого міжнародного ладу, базованого на визнанні і здійсненні прав поодиноких народів до власного національного державного життя.

У цьому напрямі поважний крок зробили автори *Демократичних альтернатив*[24] (збірник статтей і документів, опублікований російською мовою в Західній Німеччині 1976 року) Вадім Бєлоцерковський, Александр Янов, Єфім Еткінд, Анатолій Левітін-Краснов, П. Літвінов та інші, які виступили не лише проти всякого обскурантизму і реакційного шовінізму, але заявилися виразно за право кожного народу на негайну і повну незалежність. В той же час вони ставлять собі за мету плекати ліберальну, ліву, демократичну думку і протиставлять тоталітарній радянській та національно-шовіністичній еміґраційній "лінії" власну альтернативу: демократичного соціялізму і лібералізму та безкомпромісового антитоталітаризму і антиімперіялізму.

Чим скоріше росіяни пірвуть у себе ці окови єдинонеділимського великодержавництва — тим краще передусім для них самих. Саме в цьому, а не іншому розумінні, повторяючи Шафаревича, "особливо росіяни в багато чому повинні себе переламати".

При цьому їм треба пам'ятати, що на сьогодні, після всього дотеперішнього досвіду з ними, самих деклярацій і "жалів та покаянь" за минулі шкоди — не вистачає і ніхто самим заявам не повірить. Разом з виразним визнанням права народів на власне самостійне життя, росіяни мусять ділом

---

24. *СССР — Демократические альтернативы,* сборник статей и документов. Составитель сборника — Вадим Белоцерковский. Издательство Ахберг, ФРГ, 1976.

доказати, що цим разом не йдеться тільки про ще одну обіцянку чи ще одну спробу обману з їхнього боку. А нагод, як і прецеденсів для цього не бракує. Були ж англійці, які боролися за свободу індійців, були французи, які боролися за свободу Альжіру, чому ж немає досі росіян, які боролися б за свободу українців, грузинів, білорусів, балтійців та інших?

Тож, наприклад, боротьба з русифікацією — це теж справа росіян, які бажають свободи передусім своєму власному народові. Водночас із цим це справа і тих, які живуть на неросійських теренах і тих, які є в самій Росії.

Тільки активне включення їх у боротьбу проти російського шовінізму на Україні і в інших республіках та в себе дома, в конкретні акції в обороні мови, культури і національних прав неросійських народів, усвідомлення та мобілізація для антивеликодержавної настанови російських народних мас можуть бути одиноким ґарантом того, що нам всім разом не доведеться пережити "катаклізму", який — за словами Шафаревича — "може бути жахливішим за все інше, що нам доводилося пережити до цього часу...".

Розрядка

Криза брежнєвсько-кіссінджерівської розрядки, яка під час американських президентських виборів у листопаді 1976 року довела була до вилучення слова "розрядка" (детант) із словника тодішнього президента США Форда — не була, очевидно, лише виборчою "косметичною" операцією, але мала свої глибші коріння в незадовільному її розвитку для обох сторін. Консеквентне продовжування експансії якраз під ярликом розрядки з боку СРСР, при одночасному посиленому зброєнні й модернізації збройних сил, постійні намагання скеровувати розрядку на односторонні рейки, вигідні Кремлеві — не могли не спам'ятати навіть найбільш зачарованих дотепер словом "детант" на Заході. Коли, з одного боку, наприклад, у США щодо питання дальшого обмеження зброєнь дійшло до непорозуміння між міністерством зовнішніх справ і міністерством оборони, то й у самому міністерстві зовнішніх справ теж наросло значне невдоволення з того, що Москва переступила "пристойні рамки" розрядки, нехтуючи кіссінджерівську її інтерпретацію, згідно з якою розрядка мала передусім запевнити баланс сил на міжнародній шахівниці, через розподіл сфер впливу і респектування їхніх границь. Кіссенджер (у формулі Зонненфельдта) виразно годився навіть на дальше "органічне" скріплення пов'язань сателітів з Москвою, залишаючи зовсім вільну руку Кремлеві в його сфері впливу, під умовою, що ЦК

КПРС не буде втручатися у сфери впливу інших міжнародних партнерів, передусім США.

Знову ж Брежнєв і товариші сподівалися від Заходу ще більшої ніж досі наївности, ще більших кредитів і ще більше модерної технології, ніж "вільний світ" був готовий дати, а також Кремль ставав щораз більше занепокоєний певними тенденціями на Заході включати у площину розрядки питання людських прав, еміґрації тощо.

У західній інтерпретації розрядка мала економічно зв'язати СРСР настільки міцно з вільним світом, і настільки з'єднати його з інтересами західніх промислових країн, що через ці пов'язання він мав перетворитися — внутрішньо і зовнішньо — на респектабельного члена міжнародного концерну, готового кожночасно дотримуватися всіх правил ри, що їх визначала розрядка, як стабільний новий уклад світу, опертий на його п'ятьох стовпах: США, СРСР, Китай, Західня Европа і Японія. Ідеологічні коріння цієї постановки сягали доволі далеко в історію: з одного боку, це концепція "святого альянсу" XIX століття з кухні меттерніхів і кеслереїв, якою так захоплювався Кіссінджер і яка присвічувала йому у його ідеї "конструкції стабільного миру", а з другого боку, це Ллойд-Джорджівська концепція комерційного "рятування" Росії, що її Ллойд-Джордж висловив ще в лютому 1922 року, кажучи: "Я вірю, що ми можемо врятувати її (Росію — А. К.) торгівлею. Торгівля має протверезливий вплив... Торгівля, на мою думку, принесе кінець жорстокості, незадоволенню і примітивності більшовизму скоріше і певніше, ніж усяка інша метода".

У радянській інтерпретації розрядка — це передусім можливість одержати кредити і модерну технологію для переведення технічно-наукової революції за допомогою Заходу й оминути таким чином внутрішні суспільно-політичні реформи та переміни, без яких здійснення науково-технічної революції неможливе, а які змінили б саму структуру влади всередині СРСР. Іншими словами: добитися зміцнення і оздоровлення власної економіки, яка є в кризі,

змодернізувати збройні сили, дістати можливість скріпити себе внутрішньо взагалі, без того однак, щоб зрезиґнувати з поширення своїх впливів і експансії назовні. Коротко: замість економічних реформ — економічна допомога з-за кордону і продовження політичної та "ідеологічної боротьби" з тим же закордоном. З цього погляду, розрядка — це передусім продукт суспільно-економічної кризи СРСР.

Ідеологічні коріння її теж сягають далеко в історію, щонайменше до відомого ленінського вислову про те, що "хай західні капіталісти плетуть самі собі мотузку, на якій їх опісля повісять". Очевидно, що цей драстичний вислів не лише однобічно перебільшений, але й не зовсім реальний на сьогодні. Бо незалежно від того, що й сьогодні не бракує наївняків типу Ллойда-Джорджа чи його послідовників, які навіть вірять, що СРСР можна реформувати самими джінсами і пепсі-колею, то таки не всі на Заході готові "плести самі собі мотузку".

Під кінець 1920, або на початку 1921 року Ленін подиктував Г. В. Чечеріну, тодішньому комісарові зовнішніх справ записку, яка ніколи не була опублікована в СРСР і появилася друком щойно в 1961 році на Заході. У цій записці, між іншим, сказано: "Унаслідок моєї безпосередньої обсервації під час довгих років, які я перебув на еміґрації, я мушу ствердити, що т. зв. культурні шари Західньої Европи й Америки нездібні зрозуміти ні теперішнього стану, ні реального укладу сил. Ці шари треба розцінювати, як глухонімих, і наша поведінка щодо них повинна базуватися на такому припущенні. Революція ніколи не розвивається по прямій лінії, але виконує ряд скоків і відступів, атак і заколисливого спокою, в ході яких сила революції міцнішає і приготовляється до остаточної перемоги... Капіталісти... відкриють нам кредити, які будуть служити для фінансування комуністичних партій в їхніх країнах. Вони постачатимуть нам матеріяли і технологію, які нам бракують, і вони відбудують нашу воєнну індустрію, яка нам потрібна для майбутніх переможних атак проти наших постачальників.

Іншими словами, вони будуть завзято трудитися, щоб приготовити своє сласне самогубство". [1]

Супроти "завзятих" намагань деяких американських і інших підприємців робити "бізнес" з Росією "за всяку ціну", а ще більше супроти безперервного "раціоналізування" Кіссінджера на виправдання всяких комерційних і некомерційних "сделок" Кремля, слід визнати, що передбачування Леніна не втратили своєї актуальности по сьогоднішній день. Але, з другого боку, було б помилкою не добачувати і тверезих голосів у впливових колах на Заході, які і привели до теперішньої кризи розрядки у вільному світі.

Слід пам'ятати, що розрядка є лише сучасним варіянтом "мирної коекзистенції", яка прийшла після програної для Москви попередньої її фази. Фактично "хрущовська концепція" мирної коекзистенції не закінчилася успішно для СРСР. У 1955 - 1965 роках, у період "будування мостів", переможцем вийшов Захід, а не Кремль, який мусів відступати з "культурних обмінів", наново ізолювати себе і вводити новий внутрішній терор, як протизасіб на "диверсійні впливи" Заходу.

На марґінесі пригадаймо, що навіть на відтинку "київський режим — еміґрація" УРСР не видержала проби сил в ідейно-політичній площині і вже після перших спроб колосових і левіщенків дуже скоро відступила від "культурного обміну" з українською еміґрацією. І власне "розвиток" того "культурного обміну" показав яскраво, яким слабим ідейно-програмово є київський режим супроти еміґрації. Очевидно, причина тут не в постановці самого Києва, а в генеральній настанові з Москви, яка, з одного боку, трактує всі справи в контексті всесоюзних ходів (отже раз "давай назад", так "давай назад" по всіх лініях), а з другого боку, у національній політиці Кремлю, яка позбавляє Київ

---

1. *The Peacetime Strategy of the Soviet Union;* Report of a Study Group of the Institute for the Study of Conflict. London: Sept. 1972-Jan. 1976, Appendix 2, p. 74.

будь-яких атутів у розгрі супроти еміґрації та обкроює до неможливого його поле маневрування. Адже шанси режиму щодо еміґрації практично жодні, поки в Україні проводиться русифікація, уніфікація, переслідування культурних і суспільних діячів і. т. п.

У попередній фазі "мирної коекзистенції" Москва програла однак не лише в ідейно-програмовій площині, але й не виграла теж в економічній. Головним спрямуванням мирної коекзистенції Хрущова було залікувати не лише психологічні, але передусім матеріяльні рани сталінізму, який привів був СРСР на поріг внутрішнього провалу. Моттом хрущовської "мирної коекзистенції" було "здогнати і перегнати Америку" за допомогою тієї ж Америки. На початку 60 років стало однак ясно, що СРСР не лише не здогнав США, але залишався надалі позаду західніх промислових країн у ділянці модерних галузей індустрії, життєвого рівня, обслуги населення тощо. Ситуація не змінилася на краще теж і після усунення Хрущова в жовтні 1964 р. Навпаки, започаткована технічно-наукова революція в СРСР починала ставити теж дедалі більші матеріяльно-технологічні вимоги. Москва стала перед дилемою: або йти на економічні реформи, пов'язані не лише з докорінними змінами в самій господарській структурі, але й із суспільно-політичними концесіями для технологічної і творчої інтеліґенції та народних мас, або шукати тимчасових допоміжних засобів у формі допомоги з Заходу. У реформах партійна верхівка бачила передусім небезпеку політичну й тому вибрала другий шлях. При тому Москва застосувала тут клясичний ленінський принцип: "Крок назад, два кроки вперед". Крок назад від "будування мостів" і два кроки вперед від хрущовської "мирної коекзистенції".

Практичні коріння розрядки йдуть однак ще дальше в історію, поза період Хрущова. При тому слід підкреслити, що як у сучасному, так і в минулому вони завжди виходили передусім з економічних потреб і розрахунків режиму. Іншими словами, вони завжди були подумані як засоби для здобуття західніх капіталів і модерної технології, потрібних

лінію, між Петербурґом і Москвою, побудував американець майор Джордж Вашінґтон Віллер у 1842-1851 рр. І знову тут не бракувало певних типічних російських "традицій": залізницю побудували ціною величезних жертв робітників-кріпаків, отих своєрідних передвісників пізніших радянських біломорських зеків. Історики часто згадують про численні бунти залізничних робітників, що їх здушували спеціяльні частини залізно-дорожної поліції безоглядно і жорстоко, розстрілами і побоями.

Очевидно, як ми вже вказували, економічний аспект не вичерпує всієї суті розрядки, як сучасної форми мирної коекзистенції. Вона має ще свої політичні, дипломатичні і психологічні виміри, спрямовані на "розм'якшення" і приспання Заходу та приготування ґрунту для дальшої експансії назовні. Але центральними залишаються таки економічно-технологічні здобутки, що про них насамперед ідеться Москві.

І вкінці: як не вилучали б сам термін "розрядка" в усяких виборчих кампаніях і скільки б разів не перезивали її іншими термінами, розрядка залишається надалі при житті, як форма такої чи іншої "мирної коекзистенції" між СРСР і Заходом. Коротко: рами і концепт розрядки залишаються надалі, не зважаючи на всі кризи; змінятиметься лише сам зміст і специфіковане спрямування її, залежно від кожночасної настанови обох сторін.

Реальною вихідною базою чергової, післякіссенджерівської фази "розрядки" є, очевидно, її теперішній стан, тобто балянс того, що осягнули і втратили обидві сторони дотепер, та їхні наміри на майбутнє. Тому дальші проєкції і перспективи міжнародної політики треба починати саме від такого зіставлення — позик і боргів — по обох сторонах барикади. А цією межовою датою є тепер перебрання влади у США новою адміністрацією Картера.

Почнемо з радянської сторони. У загальному, досягнення Москви можна визначити в таких точках:

1. Досить великі кредити і матеріяли, включно з деякими ділянками з модерної технології, що їх СРСР одержав від

США й інших країн. За останніми даними, задовження СРСР і його бльоку супроти Заходу становить біля 35 мільярдів долярів.

2. Поповнення воєнних стратегічних резерв американським збіжжям, купленим майже за безцінь в США.

3. Уможливлення переносу значних матеріяльних ресурсів з цивільної промисловости (з т. зв. групи "Б") у воєнну індустрію (у групу "А"), як також використання добутої від Заходу модерної технології для воєнної індустрії і модернізації армії. Застосування воєнного темпа в розбудові воєнного потенціялу.

4. Визнання Східньої Німеччини Заходом, залеґалізування двох Німеччин, визнання сателітних кордонів; іншими словами, формальне залеґалізування російського панування в Східній Европі.

5. Своєрідне залеґалізування теж китайсько-радянського кордону Заходом, внаслідок Гельсінкських домовлень. Це один з найбільш нісенітних парадоксів "розрядки", внаслідок чого, беручи формально, США і Захід "заґарантували" непорушність кордонів між СРСР і КНР, при чому, як виглядає, ні Кіссенджер, ні ніхто інший на Заході не були свідомі всіх імплікацій такої "постановки".

6. Ослаблення внутрішньої спаяности НАТО.

7. Закріплення позицій фльоти СРСР на Середземному морі.

8. Закріплення воєнних баз у Сомалії, Ємені (Аден) та вдержання певних впливів на Близькому Сході, не зважаючи на провал в Єгипті.

9. Закріплення своїх позицій в Анґолі і Мозамбіку, (за допомогою Куби).

10. Зааранжування одностороннього відступу США з В'єтнаму та закріплення впливів Москви в пляні "окруження" КНР.

11. Здобуття символічного визнання рівности з США, як світової надпотуги.

12. Стримання західнього тиску на СРСР по лінії внутрішнього впливу, при одночасному залишенні Москві

вільної руки в її диверсійних акціях, включно з її підмогою для "національно-визвольних воєн".

З західньої сторони такий список успіхів куди скромніший:

1. Комерційні користі для американського і західнього бізнесу, які на близьку мету, у ситуації інфляції і рецесії, були важливі в цілому економічному пляні Заходу.

2. Мілітарні домовлення щодо обмеження зброєнь, які є ще далі в стані переговорів і до яких Захід прив'язує куди більшу вагу, ніж СРСР.

3. Частинне послаблення сателітного бльоку в економічній площині, яке має теж виразні політичні імплікації і, якоюсь мірою, гальмує теперішні намагання Москви чимскоріше осягнути повну економічну інтеґрацію "соціялістичної співдружности народів" у користь СРСР.

4. Уможливлення ширшої еміґрації євреїв з СРСР.

5. Потенційне відкриття певних можливостей тиску на СРСР у ділянці людських прав на базі Гельсінкських постанов.

На жаль, цей реєстр успіхів Заходу в період розрядки не лише куди коротший від радянського, але й до того майже кожна позиція в ньому "стискається" певними додатковими кваліфікаціями радше неґативного, ніж позитивного характеру. Так, наприклад, комерційні здобутки Заходу є небезпечні для нього на дальшу мету. Торгівля з СРСР не розв'язує для Заходу існуючої економічної кризи, в якій він опинився, але дефінітивно допомагає Радянському Союзові розв'язати свої економічні труднощі і скріпляє його не лише економічно, але й мілітарно. А зрештою, вже й тепер здобутки Заходу неспівмірні до того, що осягнув у цій ділянці СРСР.

Ще гірше виглядає справа з осягненнями в ділянці обмеження зброєнь. До речі, західні кола, зокрема США, ставили домовлення в цій ділянці, як найважливіші здобутки для Заходу. Насправді, в найкращому випадку, США не допустилися зайвих концесій для Москви і держалися твердо засади "квід про кво". В найгіршому: Москва таки зуміла

надати цим домовленням такої інтерпретації, яка дозволила їй обманути Вашінґтон, при тому, користаючи з щедрого "раціоналізування" Кіссінджера в її користь, проти настанови власного Пентаґону. І що найважливіше: ці домовлення аж ніяк не перешкодили Москві зброїтися воєнним темпом.

Прив'язування надмірної ваги до самих зброєнь у контексті цілої політики США і Заходу випливає з трактування їх, як "автономного" важливого фактора в міжнародних взаєминах. Це пов'язане з теорією "спіральности", що її ще після першої світової війни чи не найкраще здефініював Едвард Ґрей, пишучи:

"Збільшення зброєнь, яке в кожної нації має на меті створити для себе свідомість власної сили і почуття власної безпеки, не приносить цих наслідків. Навпаки, воно витворює усвідомлення сили інших націй і відчуття страху. Страх породжує підозріння, недовір'я та різні погані уяви, поки кожний уряд не відчує, що було б злочином і зрадою власної країни не зробити належних забезпечень; а в той самий час кожний уряд оцінює таке забезпечення кожного іншого уряду, як доказ його ворожих намірів". [3]

Звідси й походять постійні перегони у зброєннях, які прибирають форму спіралі. Це правда, що зброєння можуть сприяти загостренню міжнародних напружень, але так само добре вони можуть сприяти унормуванню відносин і навіть стриманню плянованої аґресії. Так само брак належних озброєнь може теж причинятися до заохочення і вибуху аґресії. Тому зброєння треба трактувати передусім як симптоми міжнародної політики, і розв'язки конфліктів слід шукати насамперед у самій політичній площині, а щойно опісля в мілітарній, у сенсі обмежень зброєнь.

Уможливлення еміґрації для євреїв з СРСР треба теж кваліфікувати з певними застереженнями, хоч це був, без сумніву, немалий успіх. Але, з другого боку, слід пам'ятати, що Москва не погодилася на повну еміґрацію євреїв, далі

---

3. Edward Grey. *Twenty Five Years*. London: Hodder and Stanghton, 1925, vol. 1, p. 92.

ставить труднощі тим, що залишилися, та практикує постійні репресії проти єврейської меншини в СРСР. Також не забуваймо, що Москва вжила еміґрацію для того, щоб викинути за межі СРСР невигідний для неї дисидентський елемент не лише єврейської, але й російської національности. Побіч тюрем і концентраційних таборів, еміґрація стала одним з інструментів для розв'язки проблеми руху опору в СРСР.

Якщо ж ідеться про потенційні можливості тиску на СРСР, що їх дає Гельсінкське домовлення, точніше т. зв. кошик ч. 3, що стосується людських прав і виміни інформації то, принайменше в період Кіссінджерівської розрядки, Захід зовсім з них не скористав, за винятком справ, пов'язаних з еміґрацією євреїв. Мало того, Кіссінджер, наприклад, був зовсім неґативно наставлений до конґресової комісії для обслідування здійснення Гельсінкських домовлень.

Коротко: всі ці недоліки ще значно применшують вартість позитивних здобутків для Заходу і зокрема для США. У цілому, балянс розрядки для Заходу — неґативний, подібно до того, яким він був для СРСР у період хрущовської "мирної коекзистенції".

Дуже важливим при тому є факт, що всі здобутки СРСР, хоч вони далеко не такі, яких сподівався Кремль, вповні вкладаються в ширший далекосяжний плян керівництва КПРС на майбутнє. Це стане ясним у зіставленні їх з цілями московської розрядки, які не змінилися і які Кремль буде й надалі пробувати осягнути.

Які ж ті цілі на майбутнє? Їх можна схопити в таких загальних точках:

1. Більші кредити і технологія для проведення науково-технічної революції і розв'язання економічної кризи.

2. Розбудова і модернізація збройних сил. До речі, щодо цього Москва якраз найбільш ефективно скористала з дотеперішньої розрядки.

3. Не лише символічне, але й практичне зрівняння СРСР у статусі з США та запевнення собі спроможности протиставитися США в можливій нуклеарній конфронтації.

Тобто: забезпечення проти "кубинського інциденту а la 1962" у майбутньому і, навпаки, уможливлення вжити власний нуклеарний потенціял для тиску на інші країни, передусім в дипломатичній площині.

4. Відірвати Західню Европу від США, узалежнити її ступнево від СРСР і сателітів та приготовити ґрунт для її сателізації. З такого погляду, до речі, треба теж розглядати насамперед питання еврокомунізму. Немає сумніву, що еврокомунізм — зокрема італійського, французького й еспанського типу — є потенційною ідеологічно-програмовою небезпекою, яка значно утруднює Москві її становище в цілому комуністичному русі, в аспекті майбутнього. Це своєрідна "ревізіоністична бомба", яка вже сьогодні впливає на настрої партійних клік у сателітних країнах і в самому СРСР та сприяє антицентралістичним тенденціям у партіях і поза ними. Не зважаючи на ввесь дотеперішній досвід з комінтернами й комінформами, ні одно післясталінське керівництво КПРС не було в стані дати собі раду з післясталінським плюралізмом і немає виглядів на те, щоб Москва була в силі повернути розвиток подій назад до сталінських часів. Побіч Китаю і Юґославії, еврокомунізм виростає на поважний ідеологічний фактор, який буде сприяти дезінтеґрації російського комунізму вже тепер і ще більше в майбутньому.

Це так з одного боку, але з другого, треба брати до уваги не лише ідеологічно-програмовий, але й владно-силовий аспект еврокомунізму у відношенні до СРСР. З цього погляду справи виглядають інакше, бо немає сумніву, що ріст комуністичних партій у Західній Европі і їхній прихід до влади лежить саме в інтересах Москви, тобто служить відтягненню Західньої Европи від США і сателізації її. В даному випадку Москва стоїть перед вибором: ідеологічно-політичний риск чи владно-силова політика (power politics)? І не може бути сумніву, що Москва піде на ідеологічно-політичний риск для осягнення своїх цілей в силово-імперіялістичній політиці, яка завжди була центральною. Що Москва може при тому перерахуватися — це інша справа, але

вона напевно не змінить своєї основної політики тільки із страху перед еврокомунізмом, який якраз приготовляє ґрунт для неї, точніше, творить перший етап у її стратегічних плянах: невтралізувати впливи США в Европі і почати узапежнювати поодинокі західні країни від СРСР з її соціялістичним бльоком.

5. Добитися відпруження з Китаєм, започаткувати розрядку і на дальшу мету — відірвати від КНР Сінкіянг, Внутрішню Монголію і Манджурію. Тільки відірвавши ці території від Пекіну, Москва може почуватися в силі маневрувати Китаєм і приступити до його сателізації.

6. Через дальше скріплення морської фльоти і воєнних баз по всьому світі поставити океанські лінії Заходу під загрозу на випадок загострення конфлікту і вибуху війни.

7. Через поширення впливів у Третьому світі створити ланцюг васальних держав довкола земної кулі, які служитимуть "причілками" для дальшої експансії.

8. У Третьому світі позбавити Захід важливих сировин, головно мінеральних, які є, наприклад, у Центральній Африці.

Якщо йдеться про наше ставлення до розрядки, то воно мусить виходити не з західнього, чи невтрального становища, але з погляду нашого національного інтересу, чи нашої національної власнопідметности. В такому розумінні всі "неґативи" і "позитиви" набирають для нас особливого визначення і окремої оцінки. Насамперед слід тут підкреслити, що Москва використала розрядку і Гельсінкське домовлення для загострення репресій і терору супроти нашого народу і зокрема супроти політичних в'язнів. Це твердий факт, дарма що розрядка і Гельсінкські домовлення потенційно творили базу для тиску на радянський режим з боку не тільки Заходу, але й з боку самих народних мас у СРСР. І власне надаючи розрядці іншого, властивого спрямування, слід нам докладати всіх зусиль, щоб також і в оперті на неї добиватися від режиму концесій, які він формально обіцяв виконати. Іншими словами, розрядка і Гельсінкські домовлення є ще одним інструментом,

подібним до Декларації людських прав, який треба "переставити" в допомогу народним масам і передусім в допомогу репресованим. На простій мові, це означає вжити зброю ворога проти нього самого.

Якщо йдеться про матеріяльні позитиви розрядки для Москви, то тут слід підкреслити, що вони не дали СРСР таких здобутків, яких керівництво КПРС сподівалося. І що найважливіше, в такому своєму засягу і маштабі вони не були в стані розв'язати центральної проблеми радянської економіки, а саме вони не були достатні для здійснення науково-технічної революції. Радянська економіка не вийшла із стану кризи, яка, навпаки,щораз більше поглиблюється, а науково-технічна революція далі шкутильгає, як і дотепер. Виявляється, що дотеперішньої величини допомога Заходу не вистачає для її проведення, і питання конечних економічних і суспільно-політичних структуральних перемін залишається далі нерозв'язаним і дуже акутним.

Це з одного боку. А з другого: ця половинчаста розв'язка в основних ділянках науково-технічної революції, в парі з загостреним тиском і репресіями, лише ще додатково причинилася до загострення соціо-економічних і політичних конфліктів усередині радянського суспільства, загострила апетити радянського консумента, створила нові домагання технократичної бюрократії, внесла нові дисонанси між партійними керівниками і господарниками, створила нові "вузькі місця" в головних галузях радянської економіки і, розв'язавши частинно одні кризові ситуації, створила нові ще більшого маштабу із ще більшим напруженням і розмахом.

Коротко: західня допомога не розв'язала справи науково-технічної революції і кризи радянської економіки та одночасно спричинилася до загострення внутрішніх конфліктів і напруження в СРСР. А це має особливе значення для наростання опозиційних настроїв у суспільстві.

Якщо ж ідеться про провал "західньої" розрядки, то його теж треба розцінювати з нашого власного погляду. В такому розумінні сталося добре, що західня розрядка кіссінджерівського роду провалилася, бо вона була не менш

несприятлива для нас, як і її "східня" посестра. Справа в тому, що успішне здійснення кіссінджерівської розрядки в передбачених ним розмірах і укладі означало замороження статусу кво на міжнародній шахівниці, із залишенням вільної руки Москві у сфері її впливів. "Тривалий мир", що його збирався будувати Кіссінджер, полягав на устабілізуванні і вдержанні існуючих сфер посідання і впливів та тим самим на вилученні всякої плинности, змінности і кризової конфліктности з міжнародних відносин. У перспективі зонненфельдтівських концепцій про "органічний розвиток" взаємин між Москвою і її сателітами на базі повної домінації Кремлю над ними, не важко собі уявити, чим була б кіссінджерівська "система тривалого миру" для нашого й інших народів, які життєво заінтересовані в постійній плинності, кризових ситуаціях, дестабілізації і конфліктних змагах між надпотугами. Для нашого й інших поневолених народів кіссінджерівський мир — це був мир цвинтарного спокою.

Сьогодні ще важко сказати, якими шляхами піде наступна фаза "мирної коекзистенції" чи "розрядки", але одно певне, що вона не тільки не розв'яже питання науково-технічної революції і господарської кризи в СРСР, але й не приведе до міжнародної стабілізації, що про неї мріяв Кіссінджер. Розвиток міжнародних відносин і емансипація народів у всьому світі йде якраз по лінії дальшої ферментації та національного самоутвердження, і цього процесу нікому не зупинити. Крім того, принаймні дотепер, розрядка кремлівського стилю має одного з своїх найбільших ворогів, а саме Китайську Народну Республіку, яка від самого початку збагнула суть розрядки та гостро виступила проти неї. До речі, КНР не лише гостро осудила політику розрядки, але виявила себе як одинока надпотуга, життєво заінтересована в розвалі російської імперії. Звідси теж заінтересування КНР у національному питанні СРСР і зокрема в українському. Щоправда, Пекін не виступив ще з виразною позитивною програмою щодо неросійських народів Радянського Союзу і обмежився покищо тільки до

критики національної політики Кремлю, гострого засудження російського імперіялізму й шовінізму та визнання права самовизначення для неросійських народів у загальному. У цій ділянці зусилля українського політикуму мусять йти власне в напрямі здобуття КНР для справи визволення народів СРСР, при чому Пекін повинен виразно заявитися, подібно як у випадку народів Третього світу, за повне національне і соціяльне визволення тих народів у формі їхніх незалежних суверенних держав.

Для нас дуже важливий той факт, що на сьогодні Китай є одинокою великопотугою, активно заінтересованою не лише в послабленні, але й розвалі російської імперії. При тому російсько-китайський конфлікт постійно зростає, а не розладовується. Це не значить, очевидно, що в певних періодах він не може частинно послаблюватися і "нормалізуватися". В політиці немає нічого неможливого і нічого не можна виключати. Самозрозуміло теж, що всяка нормалізація російсько-китайських відносин не є в інтересі нашому і інших поневолених Москвою народів, ні теж в інтересі Заходу.

З об'єктивно-логічного й історичного поглядів усяка нормалізація взаємин між Москвою і Пекіном по лінії здійснення бажань Москви, на щастя, є малоправдоподібна. Передусім слід пам'ятати, що ціла історія китайсько-російських взаємин, починаючи від XVII ст., є нічим іншим, як обороною Китаю перед російською експансією. І поки Китай не резиґнує з наслідків цієї експансії для нього, а тим більше поки ця експансія проти нього продовжується, не може бути мови про усунення чи полагодження російсько-китайського конфлікту. Подібно виглядає справа з російського боку: поки Москва не є готова зрезиґнувати з дотеперішніх здобутків своєї експансії, а навпаки, продовжує свою експансивну політику супроти Китаю, включно з "окруженням його в Південно-Східній Азії, — шанси на будь-яку нормалізацію між тими "партнерами" практично жодні.

Періодичні тимчасові етапи "нормалізації" є, очевидно, можливі, але лише в умовах докорінного послаблення

одного чи другого партнера, в силу внутрішніх чи зовнішніх факторів, або комбінації обох. До речі, це вже бувало не раз у минулому. З новішої історії згадаймо хоча б період кінця XIX і початку XX століть, головно роки 1905-1916, коли, внаслідок внутрішньої слабости Китаю, Пекін практично не був у стані протиставитися тискові Петербурґу на спілку з тиском Японії з одного боку, і Англії, Франції та Німеччини — з другого. Але чи уступки Китаю Росії, головно після китайської ревслюції 1912 року, можна взагалі назвати "нормалізацією" взаємин між Петербурґом і Пекіном? Це була вимушена "нормалізація", точніше диктат, який потенційно ще тільки поглибив і помножив конфлікт у майбутньому. Не треба, очевидно, і підкреслювати, що повторення такої "нормалізаційної" обстановки в сучасному чи майбутньому мало б катастрофічні наслідки передусім для самого Китаю і Заходу та було б дуже некорисним для нас. На щастя, сьогоднішній Китай зростає постійно в силах, а не слабне.

До речі, цей елемент слабости діяв теж і у зворотному напрямі: після Жовтневої революції, коли Сибір був ще в руках Семйонових, Колчаків, японців, американців і інших, а більшовицький режим стояв під постійною загрозою провалу, 29 липня 1919 Лев Карахан, заступник наркома зовнішніх справ, склав був деклярацію, в якій закликав Китай до переговорів на базі "ануляції договору з 1896 року, Пекінського протоколу з 1901 року і всіх договорів, укладених з Японією між 1907 і 1916 роками, тобто повернення китайському народові всього, що в нього забрав царський уряд незалежно, або разом з японцями і альянтами". В 2-му параграфі цієї деклярації говорилося теж про повернення китайцям "Китайської східньої залізниці" без жодних відшкодувань. Але вже 8 місяців пізніше, після закріплення більшовицьких позицій у Сибірі, Москва не хотіла й слухати про цей 2-ий параграф... Він просто зник з цієї деклярації.

Подібно в серпні 1919 року уряд Леніна запевнив був Монголію, що "російський народ відкликав усі договори з японцями і китайцями щодо Монголії. Відтепер Монголія вільна країна. Російських дорадників, царських консулів,

банкирів і багачів, які панували над монгольським народом засобами сили і золота та грабили в нього його останнє майно, слід прогнати з Монголії. Всі установи влади і права в Монголії мусять відтепер належати монгольському народові. Ні один чужинець не має права втручатися в монгольські справи". [4]

Але вже в березні 1921 року, проголосивши створення "Тимчасового революційного правління Монголії", на його ж "запрошення" російські червоні війська окупували Монголію і перетворили її на російського сателіта, всупереч своїм попереднім заявам і проти протестів Китаю.

Іншими словами, лише при умовах докорінного послаблення сучасної російської імперії, або повної резиґнації Росії (тобто КПРС) з традиційного імперіялізму внаслідок внутрішньої переорієнтації (що є тепер неправдоподібне взагалі), Росія була б готова зрезиґнувати з своїх загарбаних здобутків і дальших плянів супроти Китаю і тоді щойно постали б шанси на справжнє унормалізування російсько-китайського конфлікту. Але за таких обставин — тотального послаблення російської імперії — таке унормалізування не було б грізне; навпаки, воно могло б бути навіть у нашому інтересі, бо його передумовою був би розвал імперії і розладування та усунення імперіяльного політикуму від влади в Москві.

Натомість усяка тимчасова "нормалізація" і всякі тимчасові замирення — при існуванні дотеперішньої конфліктової матерії — будуть радше сприяти дальшому загостренню і насиченню конфлікту в майбутньому. Коротко: за всяких умов російсько-китайський конфлікт залишається для нас надзвичайно важливим фактором у грі міжнародних сил як у сучасному, так і в майбутньому.

---

4. X. J. Eudin and R. C. North. *Soviet Russia and the East 1920-1927.* Stanford: Stanford University Press, 1957, p. 200.

Від самооборони до наступу

Від довгих років покутує у нас своєрідна тенденція до однобічности і крайностей у концептуванні нашої національної політики і визвольної боротьби взагалі. Не лише у зовнішньополітичному і внутрішньопрограмовому, але й у оперативно-методологічному формулюванні нашої практичної політичної діяльности помічається нахил до розподілу і кваліфікації всього виключно у двох кольорах: білому і чорному, визнання абсолютного пріоритету тільки за одним із них з гострим протиставленням його кожному іншому, недобачання і невизнання більше ніж двох кольорів і виключення "сірих піль", брак намагань шукати і знаходити компроміс і синтезу, більшепляновість, замість одно-пляновости і т. д. Чи то у випадку зовнішньої орієнтації з її "всіма яйцями в одній корзині", чи у внутрішній політиці з визнанням виключно такої, а не іншої політичної програми і діяльности, як єдино спасенної для народу (а то й цілого світу), як правило, всюди зустрічаємо в більшій чи меншій мірі односторонність, крайність і одновимірність.

Це стосується і таких питань, як проблема революції й еволюції у визвольному процесі, яка останньо стала знову актуальною після завершення певного періоду еволюційної боротьби нашого народу 1950 і 1960 рр. Межовим роком цієї боротьби був 1972 рік з його тотальним погромом українських суспільних і культурних діячів та загостреним курсом

русифікації і уніфікації, спрямованим на етноцид нашого народу.

Немає сумніву, що як і за всяких "нормальних" мирних умовин, так і під цю пору еволюційна боротьба є найбільш доцільною й актуальною, ба навіть конечною, тим більше, що якраз постійне ведення того еволюційного змагу є в суті речі еволюцією власного національного потенціялу і творить основу для відродження і скріплення національних сил взагалі. Тим самим вона є фоном, джерелом та вихідною для розгортання інших форм боротьби. Але було б помилкою виключати сьогодні зовсім підпільні й інші клясичні революційні методи та форми боротьби, залишаючи повну монополію тільки за еволюцією.

Передусім слід зазначити, що якраз у сьогоднішньому світі, зокрема в умовах СРСР, поняття еволюційний і революційний часто схрещуються, переплітаються, а то й утотожнюються, і не раз важко провести межу між ними. Але й тримаючись навіть традиційної, "клясичної" термінології, ми схильні думати, що й у теперішніх обставинах нашої "межової ситуації" і загального становища в СРСР та у світі, ми грішили б знову однобічністю і крайністю, якби поставили все на еволюцію в такому сенсі, що засудили б, спростували і відкинули форми і методи "клясичної" революційної боротьби. У першу чергу це не тільки від нас не залежить, але й просто не можливе. Мало того, така постава звузила б діяпазон національної політики і звела б її знову до однобічно-одновимірної.

Слід почати однак від усвідомлення того, що всяка пропонована тепер "монопольна" концепція еволюційної боротьби, спрямована на демократизацію і лібералізацію СРСР, не має аж надто пригожої психологічної обстановки, бо приходить після 1972 року, тобто після провалу якраз цієї форми боротьби.

Приходить вона після періоду, який і позначається фазою боротьби з леґальних і півлеґальних реформістських позицій, до яких знову треба повертатися. Ця боротьба, без сумніву, позначилася величезними здобутками на шляху

для розв'язки таких чи інших пекучих проблем промисловости. Пригадаймо, що в 1920-30 роках такі американські велетні, як Дю Понт, Дженерал Електрік і Форд відіграли вирішальну ролю в розвитку важкої радянської індустрії, а передусім у виробництві важких вантажних автомашин, тракторів, "важкої хемії" і радіо. Під час війни, в 1940 роках США, поза воєнним матеріялом і харчами, дали Радянському Союзові величезну цивільну технічно-матеріяльну допомогу, включно навіть з широкорозмірними нафтопровідними трубами. У 1950 роках Москва закупила в США і західньому світі цілі заводи і методи продукції для штучних погноїв і синтетичних матеріялів. Був це, до речі, один із головних факторів, який мав допомогти Хрущову "здогнати і перегнати Америку". Сьогодні Брежнєву йдеться знову передусім про певну селективну електронічну індустрію, комп'ютори й автомобільну технологію, тобто ділянки потрібні для здійснення науково-технічної революції.

Проте ця майже постійна тенденція радянського керівництва використовувати економічні і технологічні здобутки Заходу для розвитку власної економіки не є чимось новим, безпрецедентним. Навпаки, вона має свою глибоку традицію, яка сягає щонайменше Петра І.

Петро І, як відомо, особисто "здобував" західню технологію в Голляндії, а опісля стягнув тисячі чужих фахівців і заставив їх "модернізувати" Росію. Одночасно він найняв був немалу кількість шведських і німецьких адміністраторів, які мали вчити росіян тогочасної модерної адміністративної служби. Він же, до речі, увів також певну структуральну засаду в російську економіку, яка залишається при житті по сьогодні, а саме: він поставив у центрі економіки воєнну індустрію, якій підпорядкував усі інші ділянки народного господарства. У цьому і Сталін і Брежнєв лише перейняли повністю його зразок.

Але й уже перед Петром І цар Іван Грозний уживав німецьких воєнних інженерів при облозі Казані в 1552 році, а голляндських інженерів для побудови залізничних печей для виробу зброї. Знову ж англійські фахівці були першими, що

поставили йому друкарню, в якій друкували і вчили росіян друкувати ніхто інший, як наші земляки. Врешті сам Кремль теж будували чужинці, а саме італійські архітекти.

І знову ж, вертаючися до новіших часів, пригадаймо, що індустріялізація царської Росії — це в основному діло західнього капіталу і поту та крови царських кріпаків. Дейвід Флойд писав, що "однією з головних причин швидкого росту російської індустрії при кінці 19 ст. і на початку 20 ст. була значна участь чужинецького капіталу, в основному завдяки намаганням Вітте притягнути чужинецьких капіталовкладників. Коло 200 нових чужинецьких акційних товариств постало в Росії в останніх семи роках 19 ст. і загальна кількість чужинецького капіталу, вкладеного у фірми, діючі в Росії, зросла від 26 міл. рублів у 1870 році до 97 міл. рублів у 1880, 214 міл. у 1890 і 215 міл. у 1900... При кінці століття половина корпораційного капіталу була чужинецькою...". І далі: "Чужинецький капітал творив 70% усіх інвестицій у російській шахтарській індустрії в 1900 році... Франція і Бельгія були країнами найглибше заанґажованими в російській індустрії, за ними йшла Німеччина, четвертою була Англія..." [2]

Але, як і сьогодні, ішлося не про самі капітали (кредити). Як писав той же автор: "Зріст продукції відбувався завдяки не тільки фізичній експансії відповідних галузей промисловости, але теж завдяки впровадженню кращих машин, головно імпортованих із Західньої Европи, та завдяки ефективнішій організації індустріяльних, продукційних процесів...". І знову ж, гарячкові пошуки на Заході радянських "експертів", включно з зятем самого Косиґіна Гвішіяні, який роз'їжджає по цілому світі за "модерною технологією" і "модерною організацією та методологією" підприємств, — це ніщо нове... До речі, Вітте робив це навіть краще і успішніше.

Слід тут теж згадати, що першу важливу залізничну

---

2. David Floyd. *Russia in Revolt, 1905 — The First Crack in Tsarist Power.* London: Macdonald & Co., 1969, p. 35.

відродження української національної субстанції і мала історичного значення успіхи. Але тим не менше вона не досягнула накресленої мети і закінчилася розгромом її діячів, знищенням, а щонайменше обезголовленням самого руху та новим загостренням режимового курсу, виразно спрямованим на дальше розвантаження і обкраяння дотеперішніх скупих реформ і концесій, дальше загострення репресій і русифікаційного тиску та, вкінці, на дальшу ліквідацію всяких еволюційних форм боротьби і передумов для неї. Іншими словами, треба холодно визнати, що, на подобу інших періодів у нашій новішій історії, етап еволюційної боротьби 50-их, 60-их і початку 70-их років не досягнув своєї мети. Ще раз, однак, підкреслюємо, що все це аж ніяк не применшує вартости і значення цього етапу в ставанні нашої нації, і майбутня історія дасть йому належну оцінку.

Серед усіх дотеперішніх означень і найменувань рухів опору на Україні і в усьому СРСР найбільш влучним треба вважати термін "самооборона". Змістово-програмово і методологічно він таки найкраще віддав суть і характер стосовних явищ, а зокрема це стосується українського суспільно-політичного і культурного відродження. Залишаючи на боці питання про те, чи в даному випадку оборонна метода була першою і вона визначала первісно реформістський характер стосовних рухів, чи, навпаки, реформістське спрямування їхньої політики накреслювало оборонний характер протестних, загальнолеґалістичних засобів і форм, фактом залишається, що і сама програмова політика і практика були в основному оборонними, а ще точніше — самооборонними. Обмежена у своєму антирежимному спрямуванні і засязі реформістська політика була пов'язана програмово (великою мірою) з наявною режимовою політикою і її формальним леґалізмом; звідси й посилання на Леніна й інших клясиків марксизму-ленінізму і конституційні та інші правові елементи радянської системи. Вони й визначали еволюційний характер боротьби, базованої на реальних можливостях і спробах добитися бодай певних

коректур в існуючому режимі. Зрештою, сприяли цьому й певні прояви "еволюції" режиму чи й навіть "революції згори", які, до речі, за певний період панування Хрущова були настільки делекосяжні порівняно з сталінською дійсністю, що з ними теж пов'язувано великою мірою й дальші можливості для успіхів власної самооборони. Це — з одного боку. А з іншого — стан суспільної динаміки всієї громадськости був такий, що він також сприяв радше реформістсько-еволюційним формам боротьби. Ще довгі роки громадськість у своїй масі залишалася в інертній апатії з попереднього часу і не завжди встигала дотримувати кроку з новими наростаючими силами. Як коментував, наприклад, один з українських письменників з нагоди протесту 138 у 1968 році, цей документ мав би куди більший ефект, якби його було підписало принаймні 13 тисяч...

Так чи інакше політичний і леґалістичний об'єктивізм на противагу до режимового політичного і леґалістичного суб'єктивізму (але часто в посиланні на ті ж самі політично-правні джерела, що на них формально посилався й режим) — відігравав дуже поважну ролю у розвитку самооборонної боротьби. На практиці це довело до зудару двох політичних і правових свідомостей чи інакше — двох різних політологій і правосвідомостей.

У політичній площині це був зудар двох різних розумінь, концепцій та інтерпретацій радянської державности, демократії, національної політики, соціялізму, поодиноких елементів марксизму-ленінізму і т. д. У леґалістичній — це був зудар двох правосвідомостей: нормальної, об'єктивної, загальнолюдської і гуманної — з офіційною, для якої правні терміни були лише ширмою для суб'єктивної, цинічно антиправної, злочинної практики.

У контексті цієї практики режим стосував і надалі свою політику утиску з допомогою рафіновано випрацьованих репресивних схем, які він прибирав у шати т. зв. соціялістичної леґальности, хоч вона на ділі була запереченням всякої правовости взагалі. Своєю чергою рухи опору, спираючися часто на ті самі правні джерела (конституцію,

процесуальні кодекси, постанови партійних з'їздів тощо) не лише давали свою інтерпретацію цих правних норм, які заперечували офіційну "соціялістичну леґальність" (точніше — нелеґальність), але й опрацьовували свої антисхеми, як практичні засоби оборонного порядку проти режимової політики та її поліційних і судових репресій.

Обсяг цих антисхем самооборони був доволі широкий, хоч він далеко не охоплював всіх ділянок діяльности. Крім цього, ті антисхеми розвивалися в більшості стихійно й опрацьовувалися доволі повільно, часто випадково і завжди у відповідь на потреби, що їх накидав кожночасний тиск режиму. В організаційному аспекті це були різні форми "товариських" пов'язань і "неорганізованої організованости", які принаймні формально охороняли причетних перед закидами "антирадянської організації". А у випадках формальних найменувань стосовні групи чи організації базувалися на леґалістичних нормах самого режиму і своєю програмою та діяльністю не суперечили існуючим писаним законам радянської держави, як це, наприклад, мало місце з "Українською робітничо-селянською спілкою" (УРСС). Винятками були "Український національний комітет" і "Український національний фронт", які діяли на чисто конспіративній базі, хоч і вони зверталися з "офіційними" листами до ЦК КПРС.

Інший приклад опозиційних антисхем — це опрацювання своєрідних практичних підручників і вказівок для поодиноких ситуацій, як от *Підручник психіятрії для дисидентів* В. Буковського і С. Глузмана та подібний "підручник" на те, як поводитися під час допитів, у слідстві і т. п.

Відоме теж, що свого часу, ще перед розгромом 1972 року, говорилося про опрацювання подібних антисхем і в інших ділянках: засобів проти підслухування КҐБ, вдосконалення способів копіювання і поширення самвидаву та інших технічних засобів, що їх мали розробити передусім фізики й інженери.

Не випадково "Всеросійський соціял-християнський

союз освободження народів" (ВСХОН) мав окремого референта безпеки (ним був Садо), що доводить усвідомлення потреби протиставляти каґебівським схемам — свої власні антисхеми.

Але в усіх нам відомих випадках, а щонайменше в більшості їх, основним мотивом цих антисхем була самооборона, і звідси часто їхня однобічність, певна недорозвиненість, часте нехтування елементарними принципами безпеки та дотримання таємниць і відсутність ширшої цілеспрямованости і пляновости. А передусім брак елементу активного наступу. Треба припускати, що з часом дійшло б не лише до поширення й поглиблення самих антисхем та їхнього вдосконалення, але й до переходу в наступ з усіма похідними для нових форм боротьби. Цього, однак, не сталося, і удар режиму в 1972 році великою мірою зупинив навіть дотеперішній розвиток самооборони як руху.

З перспективи останніх кількох років можна вже сьогодні говорити про те, що однією з поважних слабостей цих рухів з методологічного погляду був не лише брак належного опрацювання отих антирежимних антисхем в усіх площинах їхньої діяльности, але й однобічна оборонність, яка не раз переходила поза межі і потреби самої тактики боротьби та надто в'язалася леґалістичними мотивами.

Характеристичною прикметою самооборони було те, що її головним прямим адресатом і об'єктом дії, до якого вона передусім зверталася і на який вона старалася впливати, була влада, тобто партія і уряд та їхні поодинокі керівники, інстанції і т. д. Керівники ЦК КПРС і ЦК КПУ, голови урядів, Верховні ради СРСР і УРСР, прокуратури, міністри юстиції тощо — були тими інстанціями, до яких ішли протести проти репресій, домагання дотримуватися законів і конституції, вимоги реформ та змін і т. д. Згадати б хоча *Інтернаціоналізм чи русифікація?* І. Дзюби, лист В. Чорновола до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста з 28 травня 1966 року і його лист до прокурора УРСР, голови Верховного суду УРСР і голови КДБ при Раді міністрів УРСР з того ж часу, лист Антона Коваля до депутатів Рад УРСР, лист С. Караванського голові Ради Національностей Верховної ради СРСР і

інші. Подібно, звернення йшли теж назовні до керівних інстанцій комуністичних рухів, як, наприклад, звернення С. Караванського до В. Ґомулки, першого секретаря ЦК ПОРП (Польської об'єднаної робітничої партії) з 27 вересня 1965 року, звернення до комуністів усього світу з грудня 1964 року від імени українських комуністів і т. п. Така практика виходила з двох основних елементів самооборони: її леґалістично-реформістичного характеру і припущення, що зміни на краще є можливі лише через самореформування партії і режиму в цілому, тобто через "еволюцію", чи навіть "революцію згори". Слід тут підкреслити, що на той час це була правильна постановка, тим більше, що, говорячи до керівних інстанцій партії і уряду та комуністичних керівників на Заході й у сателітних країнах, представники самооборони зверталися теж "почерез них" і до власних народних мас. Але діло в тому, що якраз не досить було організаційно-мобілізаційних заходів і звернень прямо до народних мас. Очевидно, що в поодиноких самвидавних апелях і працях були теж прямі звернення до громадянства, як, наприклад, у випадку "З приводу суду над Погружальським", але головне спрямування йшло таки по лінії влади. Їй намагався самооборонний рух вказати, як вона має поступати, як реформуватися, як узагалі діяти — згідно з обов'язуючими її конституційними, правними і політичними засадами. І порівняно менше давав по лінії системи випрацьованих схем і антисхем, які говорили б українському інтеліґентові, робітникові і селянинові, що і як він має робити кожного дня, на кожному кроці, щоб створити таку суспільну силу, такі розміри суспільної динаміки, які своїм тиском могли б відповідно підтримати звернення до режиму та добитися від нього тих чи інших реформ та уступок.

І тому в майбутньому, у новій фазі леґалістично-реформістичної боротьби, яка буде продовжатися в таких чи інших змінених формах, головним адресатом і об'єктом практичних звернень і впливань та мобілізації мусить стати передусім громадськість, народ, поодинокі суспільні кляси і верстви. Центральна увага і праця мусять бути звернені на

них — як у програмовому, так і методологічному аспекті — бо якраз змобілізування цих сил і їхній тиск знизу були головною передумовою для осягнення тривалих змін і уступок з боку режимових верхів.

Це, без сумніву, дуже складна, але тим не менше дуже засаднича справа. Ідеться тут не тільки про випрацювання і вирощення актуальної філософії національного буття у практичних щоденних вимірах, але й застосування її в належних розмірах, з метою дальшого скріплення і розвитку громадсько-політичної свідомости і культури народу.

Бо саме вона і має визначати поведінку українця щодо школи, мови, власної культури і традицій, на заводі, в б'юрі, в установах, на вулиці і т. д. У боротьбі не можна нічого залишати самим імпондерабіліям, включно з тими, які сприяють еволюції чи "революції згори" всередині режиму, бо й вони (зміна згори)є передусім зумовлені якщо не безпосереднім, то посереднім тиском низів і їхнє розгорнення та закріплення завжди вимагає відповідної підпори суспільної динаміки знизу.

Усвідомлення і переосмислення досвіду з минулого є дуже важливим для сучасних і майбутніх опозиційних рухів, тих, які вже наростають, і тих, які будуть народжуватися в майбутньому.

Щобільше, якщо теперішня і майбутня фази боротьби мають бути кроком уперед і мають забезпечити максимальні передумови для успіху, тоді потрібно їм не лише опрацювання самих дефензивних антисхем, але й власних наступальних схем. Ідеться тут передусім про загальне цілеспрямування методології боротьби, яка мусить бути не тільки оборонною, але й наступальною як у політичному, так і в практично-матеріяльному і стратегічному розумінні. При тому тут не важливий ідеологічний профіль політики, бо він так чи інакше буде дуже різнорідним і може посилатися на більш чи менш ревізіоністичний марксизм-ленінізм, і націонал-комунізм, і соціялізм, і націоналізм і лібералізм. У даному випадку — з погляду методології — основним є наступальний характер самих форм боротьби у функційному

поєднанні з такою ж стратегічно наступальною політикою.

До речі, це останнє заторкає безпосередньо питання допомоги і співдії еміґрації по такій самій лінії, тобто йдеться про відповідні заходи наступального характеру на форумі різних державних і міжнародних інституцій.

Тут не місце, очевидно, перераховувати всі роди антисхем і наступальних схем, які мусять виходити з кожночасного стану радянської дійсности, але йдеться радше про загальний їхній характер і цілеспрямування.

Цілеспрямування, яке має вийти поза "бар'єр" оборонної методології і переставити боротьбу на наступ. Для цього мусить бути зломаний передусім сам міт всемогутности і безстрашности КҐБ і влади і враження безкарности їхніх злочинів. Коротко, йдеться про перехід від психології оборони до психології наступу. Є це надзвичайно важливий елемент, конечний для перелому у психіці всього суспільства, що його можна доконати лише за допомогою практичної наступальної акції. Справа в тому, що мобілізація народних мас — вже хоч би лише на їхню власну самооборону — є можлива тільки при наявності наступу, заініційованого такою чи іншою меншістю. Іншими словами, маси стануть лише тоді на власну оборону, коли вже є хтось, хто наступає на того, перед ким вони мають боронитися. Цей психологічний злам є також передумовою того, щоб у процесі поширення фронту боротьби сама верхівка побачила, що КҐБ і терор, які є її підпорою в умовах суспільної апатії і застрашення, стають її обтяженням і небезпечним ґенератором щораз сильніших антирежимних настроїв в обставинах активної громадської постави суспільства. А в дальшому контексті боротьби це мусить довести до того, що режим не зможе *так* правити, як він робив дотепер.

Самозрозуміле, що одним з центральних питань у цьому процесі психологічного переставлення є конечність невтралізувати у належній мірі наглядну матеріяльно-силову перевагу режиму. Знову ж цього можна досягнути лише з ментальністю наступу, шляхом вишукування найбільш

невралгічних пунктів і цілої системи і поодиноких репресивних схем та нанесенням відповідних ударів по них. Слід пам'ятати, що в умовах науково-технічної революції не лише зростатиме складність й ефективність репресивних схем, вдосконалених різною "японською технікою" і західніми комп'юторами, але й одночасно, у ще більшій мірі, якраз через цю складність, зростатиме вразливість і цих схем і цілої системи правління на відповідні удари в її невралгічні пункти. Прикладом таких ефективних ударів може послужити хоча б випадок із міжнародним потягом Париж-Варшава 25 червня 1976 року, що його заблькували робітники перед самою Варшавою. Разом з протестами на деяких заводах і підприємствах він був, без сумніву, вирішально ефективним у відкликанні піднесення цін урядом Ґерека.

Ми вже вище згадали, що наступальній методології боротьби мусить відповідати така ж наступальна політика. Вона мусить бути не лише програмово всестороння в сенсі схоплення всіх ділянок народного життя — політичного, культурного, соціяльно-економічного, — але й мусить мати виразно накреслену перспективу виграшу в майбутньому. У листі до Руґе у вересні 1843 року Маркс писав:

"Ми розвиваємо для світу нові засади з його власних засад. Ми йому не кажемо: занедбайте вашу боротьбу, бо це — дурниці. Ми показуємо світові, за що він властиво бореться, а свідомість то така річ, що світ мусить собі її засвоїти, навіть якщо цього не хоче. Реформа свідомости полягає тільки в тому, щоб світ спостеріг свою власну свідомість, полягає в тому, щоб його збудити з сонних мрій про себе самого, щоб йому вияснити його власну діяльність... А тоді виявиться, що світ уже давно мріє про речі, які йому ще тільки треба усвідомити, щоб їх дійсно здобути".

Те, що Маркс відносив до "світу", за аналогією стосується сьогодні радянського суспільства. "Реформа" свідомости радянських народних мас мусить спиратися на осмислення власної сили і внутрішньої, структуральної слабости радянської системи, яка є найміцнішим ґарантом

програшу режиму в майбутньому, за умови, що народні маси (не підуть за прапорами, на яких буде написано: "Занедбайте вашу боротьбу, бо це — дурниці".

Ще в минулому столітті писав німецький ліберал Бланчі, що "право на революцію належить кожному народові, який не може жодним іншим способом урятувати свою душу. З моментом, коли в серці мужнього народу пропадає надія на реформи, приходять розпачливі умовини для революції".[1] В умовах теперішнього режиму в СРСР, після 1972 року, важко мати надії на реформи і не важко опинитися в "розпачливих умовинах". Сприяє цьому короткозора політика керівництва КПРС, спрямована на обмеження (з позицій режиму) можливостей реформістсько-еволюційних форм боротьби. Як це дивно, але такою "політикою" режим створює властиво сам передумови для революційної боротьби, зрівнюючи їх з умовинами для еволюційної. Так, наприклад, ступінь каральности і репресивности в широкому сенсі супроти еволюційної боротьби зростає і доходить, а подекуди вже дійшов до рівня репресивности супроти можливостей революційної боротьби. І тому це не випадок, що ліквідація еволюційного руху позначається сталим зростанням каральности і що центром протестно-леґалістичної боротьби стали якраз табори і тюрми, а самвидав стає в основному анонімним, засекреченим і на ділі "підпільним", поза деякими винятками, зумовленими персональними обставинами.

Очевидно, не треба розуміти, що за таких умов немає взагалі шансів для відродження еволюційних форм боротьби чи точніше — їхнього відновлення і поширення та скріплення. Навпаки. Ці умовини і шанси існують ще далі, хоч у "здушеному маштабі", але вони, без сумніву, поширяться в майбутньому під дією об'єктивних факторів, включно з реакцією на тиск режиму і наростання нових суспільних сил.

Пропонуючи еволюційну боротьбу, як "одну із", треба однак радше класти натиск на шукання і опрацювання нових

---

1. Theodor Schidder, The Problem of Revolution in the Nineteenth Century, in *The State and Society in Our Time*. London, 1962, p. 7.

метод і прийомів для *сучасної* еволюційної боротьби, які відповідали б погіршеним і ускладненим теперішнім обставинам в СРСР. В іншому бо випадку і пропозиція застосування знову еволюційної боротьби і сама її концепція будуть звучати щонайменше дещо відірваними від дійсности і надто аналітично-доктринерськими, якщо не начитано-кабінетними.

А в загальному треба визнати, що, як існують умови для відновлення еволюційної боротьби, так само добре існують і передумови для відновлення революційної боротьби. І то не тільки з "позиції" режиму. Бо якщо власне з позицій режиму ці передумови для обох форм боротьби щораз то більше вирівнюються, точніше — їх вирівнює сам режим, то з позиції суспільства, зокрема його активної частини, атмосфера для поновлення революційних форм боротьби може навіть зростати. Причини для цього є передусім психологічні. Тим часом, як розгром попереднього етапу викликає в одних зневіру і страх, в інших — через аналізу і переоцінку дотеперішньої фази він приводить до шукання нових шляхів і метод боротьби, які в таких обставинах природно йдуть по лінії дальшої радикалізації і революціонізування — і програм і метод. І тому це не випадок, що вже *Український вісник* ч. 7-8 був "підпільним журналом" не лише з формальних моментів (анонімність, засекреченість і т. д.), але й з огляду на його виразно радикальну антирежимну і самостійницьку поставу. Не випадково вже в серпні 1973 року маємо суд над "Союзом української молоді", групою молоді в Івано-Франківському, яку судили не лише за "намагання відірвати УРСР від СРСР", але й за "крадіж зброї і вправи з нею".

До речі, питання революційних, підпільних форм боротьби не можна розглядати лише в площині такого чи іншого політичного концептування, але треба поставити його у ширший аспект людської психіки і психології. Справа тут у тому, що підпільні форми боротьби (чи ще краще — підпільна діяльність) є передусім функціональним виявом певної людської психіки, яка якраз надається і вкладається в таку, а не іншу форму і механіку діяльности. Не забуваймо,

минулого і приклади сучасного, проаналізувати і передискутувати модерні форми революційної організації, її різні форми дії, ролю й обмеження організованого підпілля в тоталітарних обставинах, співвідношення між еволюційними і революційними формами боротьби, соціяльні і національні елементи революційного руху, механіку наростання революційних ситуацій, питання міського партизанського руху, терору і саботажу в революційних діях, ролю страйків у революційних ситуаціях і т. д.

І вкінці, як безплідними є порожні деклямації самих "революційних фраз" і гуррапатріотичне відмінювання слова "революція" в усіх відмінках при кожному святочному борщі, без того однак, щоб заходитися серйозно розробляти щоденні актуальні питання дійсної революційної теорії і практики, так і некорисним є обмеження всього визвольного процесу дискусіями і трактатами про саму тільки еволюцію й еволюційні форми боротьби виключно.

Ще про жертви: жертви, як втрати, не завжди є втратами з погляду цілого національного організму і національного інтересу, але й можуть бути якраз здобутками, коли вони є генераторами і продуцентами нових розвиткових ситуацій, нових вартостей і елементів у народі і для народу. Не інакше стоїть справа й у випадку еволюційної боротьби, де теж є і жертви і втрати. Бувають і такі ситуації, в яких жертви є неспівмірно великі до здобутків. Але найгіршою, на жаль, є ситуація, коли є втрати взагалі без жертв, тобто коли немає взагалі боротьби. Тоді "межова ситуація" переходить у катастрофічну.

Передумовою того, щоб ми не опинилися в катастрофічній ситуації взагалі, є постання і постійне наростання революційної свідомости в народних масах, як реальної форми боротьби у відповідних обставинах, до виникнення яких ми мусимо самі причинитися і приготовитися. Першим кроком до цього є осмислення революційної боротьби, як альтернативної перспективи нашої національної політики, яка вимагає насамперед продумання і засвоєння її основних

положень і потреб провідними колами суспільства, на яких будуть орієнтуватися народні маси. Не забуваймо, що і в наших часах революційна свідомість це передусім ситуація, в якій є люди, які думають, аналізують і визначають революційний процес, які живуть революцією і до неї приготовляються, які вивчають і власний і ворожий потенціяли з погляду потреб революції, які розпрацьовують власну революційну доктрину, відповідну і співмірну до кожночасних умов і обставин.

Очевидно, що в умовах тоталітаризму сама механіка революційного процесу складна і не менш складний сам процес наростання революційної свідомости. І тому потрібні тим більші інтелектуальні і психічні зусилля противників режимової тоталітарної системи.

Тоталітарна поліційна система з її широко розбудованою мережею сексотів і провокаторів та жорстокими репресіями вимагає особливих форм і засобів боротьби, які не вкладаються завжди в рамки клясичного підпілля. Підпільні групи мусять бути тут строго конспіративні, організаційно розподілені, кількісно обмежені до конечного мінімуму і формально не пов'язані одна з одною. А передусім вони мусять бути обмежені функціонально до специфічно визначених завдань оперативно-політичного характеру. Іншими словами, це повинні бути вогнища опору й мобілізації для зреволюціонізування ширших народних мас з допомогою не лише власної визвольної програми, але й шляхом використання тиску окупанта, який з кожної людини, свідомої того тиску, робить потенційного революціонера.

Пам'ятаймо, що як у минулих клясичних революційних ситуаціях та кризах, так і в сучасних умовинах революція — в аспекті її механіки — це подвійний процес: стихійний і організований.

У першому випадку це акумульована, згущена сума заперечень і домагань супроти режиму в активному своєму вияві, яким відповідає нагромадження ненависти і гніву до окупанта — з одного боку, та ідейности й жертвенности для власних ідеалів — з другого. У стихійному процесі пере-

що навіть в умовах нормального, найбільш ліберального державного життя маємо всякі таємні гуртки й організації (суспільно-політичного й аполітичного порядку), які є не чим іншим, як у найліпшому разі сублімованим продуктом отого власне специфічного виміру людської психіки.

Революційна діяльність — це, вживаючи марксистської термінології, немов би психологічна "надбудова" над психічною "базою", ще сирою, не здиференційованою, яку власне щойно політично оформляє, цілеспрямовує і приводить у дію "надбудова" у формі підпільної політичної діяльности. Це так з психологічного погляду. А з соціо-політичного це одна з форм визвольно-політичної боротьби, яка йде разом з іншими і має своє більше чи менше застосування і доцільність, поширення чи звуження, залежно від кожночасних умов і обставин, і її не можна заступити часто нічим іншим. Зрештою, пригадаймо, що навіть у період леґалістично-реформістської боротьби діяли й вищезгадані УНК (Український національний комітет) і УНФ (Український національний фронт), організації чисто революційної категорії, як зрештою в росіян був ВСХОН, група Гаврілова й інші.

З ширшого соціологічного погляду революційна боротьба — це лише доказ політичної многогранности, завершення і заокруглення національної емансипації народу, який бореться за своє визволення. Як у програмовому відношенні нація мусить мати різні політичні середовища і групи, різні плятформи і тенденції, так само мусить бути здиференційованість у ділянці практичних метод і засобів цієї боротьби. А тому — за тих самих умов — може і повинно бути стосування й еволюційних і революційних засобів, які себе взаємно доповнювали б і взаємно допомагали, а не протиставлялися. Йдеться власне про те, щоб нарешті вміти знайти "вершкову" синтезу еволюції й революції в такому сенсі, щоб, поділивши їхні ролі в суспільному процесі, звести їхні заходи і здобутки до тієї самої мети.

І тому є просто неприродне відкидати згори революцій-

ні методи боротьби, бо це було б знехтуванням певного поважного "психологічного потенціялу" нашої людської субстанції, а крім того, за певних умов, саме ефективність революційних форм боротьби переважає над усіма іншими, навіть і в процесі самого національного самоусвідомлення народу, а ще в інших ситуаціях вона стає конечною передумовою завершення самого процесу визволення. Тому всяку революційну боротьбу треба розглядати як складову частину всенаціональної політики і не забувати, що якраз у "межових ситуаціях" є потрібною мобілізація всіх сил і засобів та всіх метод і прийомів.

З питанням революційної боротьби в'яжеться звичайно справа жертв, з одного боку, і провокацій ворога — з іншого. І одне й друге має місце. Але не треба забувати, що у випадку еволюційної боротьби є також жертви і є провокації ворога, бо в боротьбі взагалі їх не оминути.

І тому питання не стоїть, *чи* стосувати революційні засоби боротьби, треба лише стосувати такі методи, які (як у випадку еволюційних форм боротьби) були б найбільш ефективні і робили б ці жертви мінімальними. Отже, не чи, але коли, як і які. Було б помилковим вважати, що в умовах каґебівського терору всяка революційна, підпільна діяльність є виключена, бо це означало б (у кінцевому логічному висновку), що при такому режимі взагалі всякий опір є безперспективним. А на ділі воно зовсім не так. Казав Хмельницький, що все, що доконано людськими руками, можна й розвалити тими самими руками, і його твердження стосується також і теперішнього режиму. Кожній каґебівській системі терору можна і треба протиставити власну "антисистему" й реалізувати її. Згадаймо, що, наприклад, навіть в умовах концтаборів наші в'язні 50-их років зуміли "випрацювати" таку успішну "антисистему" проти сексотів-стукачів, про що докладно пише Солженіцин у третьому томі *Гулагу*. Очевидно, що цих "антисистем" не можна опрацювати за кордоном, це мають і можуть доконати тільки люди на місці. Але якщо ми хочемо їм дійсно допомогти в цьому ділі, то ніщо нам не перешкоджає, використовуючи досвід

важає сума заперечень і домагань, тобто гніву і ненависти, а в організованому — сума ідейности і жертвенности. Але соціологічною базою всякої революційної боротьби є стихійний процес, який включає в собі теж еволюційні форми боротьби і який в поєднанні і синтезі з організованим фактором спрямовує і каналізує цілий визвольний процес у визначеному програмою напрямі.

У такому розумінні стихійний революційний процес складається із сплетення і гри найбільш різнорідних соціологічних факторів, таких як:

а) Загальна суспільно-політична динаміка населення, яка визначається характером і рівнем власної нереґляментованої режимом публічної опінії, власним суспільним і культурним життям і власною політичною культурою, а передусім національно-політичною свідомістю.

б) Тиск окупанта по лінії викликання реакції у формі активного опору проти нього.

в) Концентрація і загострення поодиноких вимірів спонтанного потенціялу і витворення "керівного конфлікту" внаслідок специфічної політики режиму, або внаслідок певних процесів усередині самого суспільства.

г) Розвиткові скоки і раптові переміни та випадкові вибухові вияви внутрішнього і зовнішнього походження, які підсиляють відчуття кризової, революційної ситуації. Сюди належать теж внутрішньопартійні кризи, кризові зміни керівництва, зовнішньополітичні провали режиму і міжнародні кризи, в яких режим є тісно заанґажований.

ґ) Вибухи активного опору, бунти, зриви, путчі страйки, які є в стані викликати ланцюгову реакцію в суспільстві.

д) Всякого роду "імпондерабілія".

Структурально цей стихійний процес виявляється у своїй початковій стадії у софістикованих формах "неорганізованої організованости", спонтанних вогнищах опору і далі в керівних неформальних центрах, які силою свого авторитету програмово унапрямлюють боротьбу народу. Оперативно це фаза антисхем і власних схем, які впливають ефективно на ворожу систему. Відповідне згущення і поширення ефективности цілої системи власних наступальних схем є

передумовою розгорнення організованого революційного процесу. При тому слід пам'ятати, що в умовах тоталітарного режиму, при якому немає відповідних умовин для будь-якого ширшого організованого підпілля, його ролю мусять перебрати вогнища опору і "керівні центри", яких кількісна слабість рекомпенсується з одного боку насиченою ворожістю широких народних мас до окупанта в силу його тотального тиску на них, а з другого зростом можливостей психологічного діяння на них і на невралгічні пункти ворожої системи з допомогою посиленої матеріяльно-оперативної ударности в умовах науково-технічної революції.

Саме в стадії розгорнутої науково-технічної революції незмірно зростає матеріяльний потенціял революційного процесу, зокрема в технологічній, військовій та науковій площинах, — під умовою, що витворюється відповідна психологічна ситуація, позначена переборенням комплексу страху і всемогутности режиму, а передусім його терористичних, карних органів. На сьогодні існують ще значні "ножиці" між матеріяльним потенціялом революції і її психологічним потенціялом, який визначає психологічну ситуацію, що про неї вище мова. І потрібно якраз вирівняння обох потенціялів, тобто підтягнення психологічного до матеріяльного, яке є передумовою витворення і закріплення революційної свідомости. Коротко: в умовах науково-технічної революції існують догідні матеріяльні передумови для політичної революції теж і при відсутності широко зорганізованого формального революційного підпілля, під умовою, що народні маси є психологічно наставлені на неї. Як писав Кумар, "революційна ситуація є така пливка, така повна напружень, що, коли є значне число факторів, які можуть взяти в ній участь, відкритий конфлікт може завжди вибухнути".[2] А серед тих факторів формально-організований — є лише один із цілого реєстру різнорідних і складних суспільних явищ у революційній ситуації, якого керівна роля

2. *Revolution, The Theory and Practice of a European Idea.* Edited and introduced by Krishan Kumar. Weidenfeld and Nicolson, London 1971, p. 42.

є найважливішою вже з вибухом самої революції. Проте, насамперед потрібна революційна свідомість в суспільстві і продумана та розроблена революційна доктрина у "вогнищах опору", які у відповідній кризовій для режиму ситуації перетворюються на "генеральні штаби" революції. Без того останнього, тобто без власної революційної доктрини, революційний процес може бути передчасно знівечений накинутою чужою революційною доктриною (пригадаймо досвід з 1917 року), або знесилитися передчасними вибухами, а сама революційна концепція може бути зведена до однобічного тероризму чи помішання понять революції з бунтом, зривом, чи повстанням.

Треба постійно пам'ятати, що успіх революції залежить не лише від сили власного революційного потенціялу, але теж і від слабости та розкладу ворожої системи, до якої мусить бути достосована революційна доктрина, її стратегія і тактика. Їхнє спрямування мусить зосереджуватися на центрах слабости режиму, бо йдеться саме про те, щоб таким сканалізуванням усієї ударної сили революційного потенціялу на цих слабих місцях ворожої системи невтралізувати його матеріяльну перевагу в інших ділянках. Тому випрацювання революційної доктрини мусить виходити із вивчення ворожої системи в усіх її аспектах, із співставлення її сильних і слабих сторін, із вишукання і зльокалізування невралгічних її пунктів, удар по яких зможе підірвати її фундаменти і коріння. У цьому для сучасної теорії і практики невистачальні самі дотеперішні надбання і писання про революції, які, до речі, є доволі обширні, але які в основному стосуються відмінних обставин від тих, з якими ми маємо діло в СРСР.

У минулому столітті багато писали про революційний досвід польські, італійські та інші автори, головно після повстань і революцій 1830 і 1840 рр. Зокрема важливий вклад у цю літературу дали такі автори, як Карло Бянко і Маццiні, а також Де Женей, Декер, Дє М'єр де Корвей. В багатьох аспектах вони перевищають теж сучасних модерних теоретиків і практиків революції, таких як Че Гевара, Дебрей

Ґієн, Фаньон та інші. До речі, слід тут підкреслити, що зовсім не справедливо в центрі уваги сьогоднішнього світу стали ці останні, а про їхніх попередників з минулого століття забули. І одних і других треба знати, так само як Леніна, Троцького, Бакуніна, Лаврова, Нечаєва та інших. Але всі вони писали і діяли в ситуаціях, які існували в їхніх специфічних часах і було б помилкою намагатися їх механічно, живцем застосовувати до дійсности, в якій доводиться тепер діяти в Радянському Союзі і т. зв. соціялістичному бльоку. Ця дійсність має свою специфіку і від її вивчення треба починати та під її кутом проєктувати революційну доктрину, її стратегію і тактику.

Бо побіч еволюційних форм боротьби мусить існувати теж революційна концепція, як практична альтернатива і перспектива цілісної національної політики. І було б гірше, ніж зле, якщо б ми самі обмежували перспективи нашої визвольної боротьби тільки до її еволюційних форм.

І нарешті вже поза "еволюцією і революцією": не можна забувати про ще один, надзвичайно важливий аспект визвольного концептування: про його готовість до різних можливих ситуацій. Як генштабовики, так і політики не можуть обмежувати свого плянування якимось тільки одним "стратегічним пляном" чи лінією, але мусять готуватися до різних можливих ситуацій і їхніх варіянтів у майбутньому. З цього погляду треба брати до уваги не лише "еволюційні зміни" в самому СРСР, евентуальну дальшу емансипацію неросійських народів і сателітів, стан і розвиток російських опозиційних сил, еволюцію згори типу хрущовської, вплив західніх компартій на Москву після евентуального приходу до влади, але й можливості папацового перевороту (чейже легко могло, наприклад, дійти до зудару між танками Жукова і військами КҐБ, коли той таки Хрущов викінчував Берію, і такі чи подібні ситуації можуть повторитися), і похідні від евентуального зудару з Китаєм чи Заходом, і поширення новочеркаських і краснодарських історій на ширшу скалю, і можливості "клясичної" революційної ситуації в СРСР.

Справжнє усуспільнення, як програмова альтернатива

Відоме твердження про те, що політичний рух мусить кожночасно опрацьовувати свою програму, більш актуальне для нас сьогодні, ніж будь-коли дотепер. Причин для цього багато, а головні з них такі:

а) Програмові заложення, які визначали основні суспільно-політичні елементи нашої програми і нашої національної політики дотепер, — вимагають певної ревізії, доповнень і уточнень, які були б співмірні з суспільно-політичними процесами в СРСР і в світі в загальному. Більшість програм обмежуються загальними твердженнями устроєвого порядку і мають радше чисто декляративний характер, без відповідного їх усучаснення і практичного пристосування до актуальної дійсности. Цілий ряд засадничих змін в суспільно-економічній структурі радянського суспільства й інших суспільств не враховуються належно в укладанні нашої програми, продовження такого стану може привести до вирвання її з контексту дійсности і довести до земігрантщення в повному розумінні цього слова.

б) Розвиток суспільно-політичної думки в УРСР є внаслідок терору і придушення будь-якого вільного думання незадовільний. З цих причин він спрямований в основному на реформування існуючого стану і в меншій мірі на його повну

перебудову. При тому він обмежується радше загальними ствердженнями і маніфестоподібними постулятами. Крім того, внаслідок загрози національному існуванню і пекучости культурно-мовних і правно-політичних питань на сучасному етапі для нашої самооборони соціяльно-економічні питання у нашій самвидавній літературі відсуваються на друге місце.

Коли такий стан в УРСР є великою мірою виправданий, то цього аж ніяк не можна сказати про еміґрацію. Незадовільний стан публіцистично-наукового опрацювання стосовних питань є просто поганим свідоцтвом для еміґрації, яка не виконує одного з основних своїх обов'язків. Дуже часто весь вклад еміґрації у розвиток програмового концептування обмежується переповіданням таких чи інших давно загальноприйнятих плятформ чи постанов, схвалення таких чи їм подібних "нових" конференційних резолюцій і постулятів, побудованих на таких самих загальних принципах, без того однак, щоб точно визначити їхній політичний і суспільно-економічний зміст. При тому, як правило, коли в усіх програмах говориться про те, що ми відкидаємо, тобто проти чого ми виступаємо, лише дуже загально стверджується, що конкретно на його місце ми пропонуємо. Це не значить, що еміґраційні середовища не мають програми "за". Навпаки, кожне середовище таку програму має, але тільки у загальному визначенні, без конкретного виповнення її актуальним змістом, у належному опрацюванні.

Кожна програма мусить бути наслідком широкого і всестороннього обговорення, аналізи, сконфронтування і опрацювання стосовних питань. У суті речі якраз це обговорення і сконфронтування з дійсністю в усіх аспектах є навіть важливішим, ніж самі програми у формі таких чи інших резолюцій чи постанов. Для розвитку політичної думки і визвольної боротьби важливі передусім публіцистично-наукові опрацювання самої програмової тематики. Іншими словами, програма "за", схоплена в таких чи інших точно зформульованих вимогах і постулятах мусить бути продуктом продуманого аналітичного процесу і будуватися

на твердій арґументації, а не виходити з загальникових, випадкових чи тим більше демагогічних і емотивних настанов та гасел. До речі, при належному опрацюванні програмової тематики програмові плятформи будуть автоматично з неї виникати.

Застерігаємося, що, висуваючи потребу програмових опрацювань за кордоном, ми аж ніяк не збираємося накидати їх будь-кому на Україні. Ми свідомі того, що роля еміґрації завжди буде тільки допоміжна. Примат треба завжди залишати народові. І це є також однією з причин, чому самі програми, як такі, є другорядні, а головною є аналітично-продумана база, дискусія, на якій вони базуються. Як складова частина народу, ми маємо власне обов'язок докласти максимальних зусиль для розвитку нашого політичного думання якраз у тих ділянках, де можливості для цього є обмежені об'єктивними обставинами на Україні. В такому сенсі наші програмові опрацювання мають бути певною інтеґральною частиною цілісного розвитку української політичної думки, і так їх і треба трактувати, а не як "проєкції" ідейно-програмових "білих коней", що на них мав би хтось в'їжджати до Києва.

Центральним питанням кожної програми є її актуальність, яка означає не що інше, як стисле і безпосереднє відношення її до існуючої дійсности і пов'язання з перспективним розвитком цієї дійсности у ближчому і дальшому майбутньому. Іншими словами, наша програма мусить виходити з наявного стану на Україні за всяких умов, навіть і тоді, коли вона мала б тотально перевернути теперішній стан догори ногами або коли довелося б її здійснювати на фоні цілковитої руїни теперішнього стану.

Сказавши, що ми за повалення ворожого, тоталітарного, етатичного режиму, ми мусимо визначити одночасно й сам процес переформування наявної суспільно-економічної бази на нову суспільно-економічну побудову, як основну для ладу, що ми його збираємося ставити. Не треба підкреслювати, що навіть повна структурна руїна теперішнього ворожого суспільно-економічного укладу при упадку цього

режиму не усуває ще завдання творення нового укладу і не полегшує його до такої міри, щоб можна було іґнорувати попередній стан. Тим більше, що йдеться тут не лише про хай би й залишки теперішніх організаційно-структурних формацій суспільно-економічного порядку та їхніх побутово-економічних результатів, але й про певні ментально-психологічні наверствування і комплекси, які не зникнуть автоматично із зникненням самого режиму. А зокрема будуть вони діяти за інерцією ще далі, якщо на місце дотеперішніх структурно-організаційних формацій і концепцій не прийде життєздатна "альтернатива", яку власне має дати нова програма. Над тією суспільно-економічною альтернативою треба заходитися вже сьогодні і постійно над нею працювати, аналізуючи і визначаючи поодинокі її елементи і варіянти з усіх можливих поглядів і в застосуванні у різних можливих ситуаціях.

Починати треба з того, що загальновизнана вимога політичної демократії ще не розв'язує питання суспільно-економічної альтернативи, хоч є її неодмінною передумовою. Здійснення політичної демократії усуває тоталітарний режим з його всевладною монополією на формування суспільно-політичного, економічного, культурного, мистецького й іншого життя і творить умови, в яких сам народ може формувати ці ділянки. Однак політична демократія не визначає ще самих структурних форм і змісту поодиноких ділянок, а передусім суспільно-економічної. Іншими словами, політична демократія не визначає "субстанції" суспільно-економічного устрою, не розв'язує наперед питань власности, організації народного господарства, суспільно-економічних відносин. Єдине, що вона робить — це створення умов, у яких відбувається розв'язка цих складних питань у згоді з волею народу.

Воля народу означає не що інше, як перетворення держави, якою править купка бюрократів-олігархів, на такий стан, за якого народ є дійсним "господарем у своїй хаті", у справжньому, а не демагогічному розумінні.

В аспекті соціяльно-економічних відносин це означає

перетворення держави бюрократичної олігархії ЦК КПРС на власність народу, тобто встановлення і розвиток суспільно-економічних структур і пов'язань за визначенням і під контролем народних мас. Іншими словами, монопольна власність олігархії ЦК КПРС має стати власністю суспільства. Дійти до цього можна тільки через усуспільнення державної власности.

Що таке усуспільнення? Передусім треба сказати, чим не є усуспільнення. Не є воно ні "націоналізацією" чи удержавленням, яке радянський режим довів до тотального завершення; ні повним упривaтненням державної власности. Націоналізація без усуспільнення — стала джерелом найбільш експлуатаційної і репресивної, нелюдсько-жорстокої і реакційної системи, яку в майбутньому будуть студіювати як найчорніший етап в історії людства. Повна реприватизація (абстрагуючися від неможливости здійснити її в наявних обставинах) була б поворотом назад до клясично-капіталістичних відносин, які на ділі сьогодні вже ніде не існують у розвинених країнах, і суперечила б вимогам побудови справедливого і дієздатного соціяльно-економічного ладу. Усуспільнення не є й чимось "посереднім", бо сенс його міститься не тільки у самих формах власности, а власне й у змісті тих форм, які мають визначити суспільну ролю власности.

Тому усуспільнення це в першу чергу сама концепція власности і спосіб здійснення цієї концепції та встановлення механізму усуспільнення як процесу і щойно тоді самі форми цієї власности.

Поняття усуспільнення стане зрозуміле (залишаючи покищо самі термінологічні визначення), коли розглянути його в співставленні з існуючою дійсністю.

Чим відзначається ця дійсність?

1. Зараз маємо монопольну концентрацію власности в руках держави, яка є єдиним власником усього економічного потенціялу. Кооперативна форма (наприклад, колгоспи) є лише формальною, а не фактичною, бо і вона теж являє собою державну власність.

2. Народ не має жодних прав до власности на засоби продукції і всього економічного потенціялу, він не є власником і позбавлений права формулювати і формувати економічну політику та характер і стан народного господарства. Усе вирішує Політбюро ЦК КПРС.

3. Немає жодної вільної приватної ініціятиви, бо все в руках "держави" — тобто Політбюра ЦК КПРС.

4. Монополія "держави" на власність визначає таке ж монопольне панування партійної олігархії в усіх ділянках суспільного життя, — в культурі, освіті, мистецтві, побуті і т. д. Це виключає вільну творчість не лише в економічній,але й в усіх інших сферах народного життя.

5. Соціяльна політика є теж монопольно-державною, і партійна верхівка використовує її якраз як один з своїх головних інструментів поневолення і контролю над населенням. Вона виразно спрямована на дискримінаційну стратифікацію радянського суспільства, включно навіть із забезпеченням особливих привілеїв у формі спецмаґазинів, спецлікування, спецкурортів і т. п. для різних ступенів своєї "номенклятури".

Що являє собою і що мало б дати усуспільнення на противагу до існуючої дійсности, яку "альтернативу"?

1. У першу чергу воно означає деконцентрацію власности у формі встановлення різних родів власности: державної, кооперативної, муніципальної і приватної.

2. Запевнення участи народу через парлямент і безпосереднім шляхом (референдуми, самоврядування тощо) у організації поодиноких форм власности, володінні нею і формуванні суспільно-економічних відносин.

3. Створення передумов для вільної ініціятиви в економічному житті, усунення як адміністративних, так і приватно-монопольних перепон для її розгорнення.

4. Встановлення і забезпечення передумов для вільної творчости в культурному, освітньо-науковому, мистецькому житті народу.

5. Ліквідація дискримінаційної соціяльної політики і побудова її на базі соціяльної справедливости, загального

соціяльного забезпечення, встановлення заходів і засобів для усунення явища "альєнації" в праці з одночасною ґарантією вільного вибору й ініціятиви громадянина у конкретному вживанні цих соціяльних прав.

Заки приступити до обговорення питання деконцентрації власности, слід зупинитися на самій концепції власности.

В умовах усуспільнення державна власність не є виключною і монопольною ні в такому сенсі, як його визначало монархічно-авторитарне право, ні в такому, як його визначає тоталітарне, монопартійне законодавство. Власність тут є усуспільнена в тому сенсі, що вона передусім мусить виконувати суспільну функцію на користь усієї спільноти за дорученням і під контролем суспільства. Ці генеральні доручення встановлює і їх виконання контролює парлямент, законодавчий орган, в якому представлене суспільство через поодинокі партії. Звідси неможливість існування усуспільненої державної власности в таких умовах, де немає політичної демократії, центральним механізмом якої є не що інше, як саме політичні партії. Політична структура держави завжди визначала її суспільно-економічну побудову, й у випадку усуспільненої власности тільки політична демократія є в стані її здійснити і ґарантувати.

Цілеспрямування і контроль державної власности законодавчим органом не вичерпується самими постановами й актами стосовно встановленої державної власности. Визначаючи, що має бути державною усуспільненою власністю, парлямент одночасно визначає, як має функціонувати ця власність, як вона має бути організована, кожночасно реформована відповідно до потреб і як контрольована. Центральним питанням є тут справа управління державною власністю, в якому управлінні беруть участь не лише призначені чи обрані, згідно з законом, державні функціонери, але й представники працівників, затруднених у поодиноких об'єктах державної власности. Йдеться тут про відповідну, звичайно паритетну участь працівників (чи то з доручення профспілок, чи з доручення

всіх трудівників даного комплексу заводу чи підприємства) в управі стосовних об'єктів. І тут знову виявляється, як дуже важливою є політична демократія, коли порівняти, наприклад, участь робітників в управлінні заводами в Західній Німеччині і в Юґославії.

Теоретично участь робітництва в юґославських підприємствах (згідно з їхніми засадами самоврядування) є більш далекосяжна ніж у Західній Німеччині, де від 1951 р. тільки в сталевій і вугільній промисловості робітники мають половину місць в управі заводів, а в інших галузях вони обирають лише третину членів управлінь (щоправда, згідно з законом від 9 квітня 1976, що його схвалив Бундестаґ, у майбутньому у всіх підприємствах, що мають понад 2 тис. робітників, будуть обирати робітники половину членів управління), на ділі, однак, німецькі робітники мають куди більші права у керуванні цими заводами, ніж їхні юґославські колеґи. Причиною на це є наявність політичної демократії в Західній Німеччині, якої немає в Юґославії, де держава тримає ключі від монопольної влади і ділиться нею лише настільки, наскільки вона вважає це для себе вигідним. Політична демократія є також ґарантом незалежности професійних спілок і робить з них незалежних партнерів у взаєминах з державою і з приватними власниками, даючи їм можливість безпосередньої участи у формуванні таких процесів, як встановлення заробітної платні, умов праці, засобів охорони, організації праці тощо.

Приватна власність в умовах усуспільнення — це знову ж не самі необмежені привілеї, як їх визначало римське право, а власність, яка має виконувати суспільну функцію, тобто вживатися не на шкоду суспільства. Це — з одного боку. А з іншого — усуспільнена приватна власність має ґарантувати особисту матеріяльну незалежність громадянина від держави. Тільки відповідне пов'язання політичних і громадських прав з матеріяльною незалежністю є ґарантом дійсної політичної свободи і людських прав.

Якщо ж мова про муніципальну і кооперативну власність, то вони подвійно контролюються: з одного боку, загальними

нормами, встановленими законодавчим органом, а з іншого — органами місцевого самоврядування.

Тут не місце, очевидно, входити у всі деталі організації й управління поодинокими видами власности, над цим будуть ламати собі голови майбутні законодавці, економісти, правники. Нам треба радше обмежитися загальним нарисом процесу усуспільнення, який, як уже виходить з дотепер сказаного, може бути не якимось одноразовим актом, а власне постійним процесом, співмірним з кожночасною динамікою суспільства. У цьому контексті слід визначити, які галузі народного господарства будуть початком цього процесу усуспільнення, виходячи з перспективного погляду на існуючий стан в СРСР, і в якому напрямі цей розвиток буде тривати вже після його розгорнення.

На нашу думку, такі галузі народного господарства будуть передусім державною усуспільненою власністю: важка промисловість, природні багатства, великі і середні банки, велика торгівля. Це випливає не лише з існуючого стану і неможливости їх упривaтнити без того, щоб не потрапити в чужу залежність, і неможливости знайти якийсь об'єктивний критерій для "реприватизації", але суперечило б воно й інтересам народу, а передусім трудящих, і завдало б шкоди самому народному господарству. Це просто суперечило б здоровому глуздові і раціональній економічній політиці.

Натомість певні галузі "малої", споживчої і легкої промисловости, середньої і дрібної торгівлі, малі банки (передусім для ощадностей), певні ділянки обслуговування були б у руках муніципальної, кооперативної і приватної власности, згідно з вирішенням і волею затруднених у цих ділянках працівників.

На окрему увагу заслуговує питання малих і середніх підприємств, не лише з соціяльного погляду, але й з організаційно-економічного.

Йдеться тут про концепцію І.Ф. Шумахера, англійського економіста, який доводить, що саме середні і малі підприємства виявляються не лише дієздатними на тлі великих

індустрійних аґреґатів, але й виконують дуже корисну функцію у справі обмеження безробіття, обмеження марнотратства робітничої сили й енерґії тощо. Шумахер опрацював свою теорію для недорозвинених країн, яким бракувало великих капіталовкладів, конечних для великомаштабної індустріялізації. Виявилося, однак, що його концепція, яка йшла врозріз з твердженням — "що більше, то краще", знаходить своє застосування й у високорозвинених індустріяльних країнах (у його ж таки Англії), власне як доповнення до індустріяльних гігантів. Зрештою, ми не знаємо, в яких умовах доведеться будувати чи, може, й відбудовувати нашу індустрію в майбутньому: не треба виключати, що в питанні "капіталів" можемо опинитися на рівні "недорозвинених країн"...

Окремого обговорення вимагає питання сільського господарства. Виглядає, що в майбутній українській державі будемо мати три роди власности: приватну, кооперативну і державну. Рішення в цій справі винесе, очевидно, знову ж народ, а передусім саме селянство: через установчі збори, селянський з'їзд, і своїм голосуванням на місцях. Треба припускати, що в багатьох областях поважна частина селянства висловиться за приватну власність на землю, яка буде розділятися за відповідними критеріями щодо кількости працездатних осіб у родині, величини родини й віку її членів, встановлення вершкової межі власности. Одночасно, за всією правдоподібністю, певна частина селянства схоче залишитися в кооперативних об'єднаннях, а ще інші — в стані працівників державних сільсько-господарських підприємств.

Ці останні увійдуть у категорію державної усуспільненої власности, про що була вже мова. Якщо ж мова про кооперативні сільсько-господарські об'єднання, то власність за кооперативою має визначатися законодавчим органом, а внутрішня організація власними засадами самоврядування.

Різнорідність форм власности в усуспільненому укладі це не що інше, як економічний плюралізм, який має запевнити певний баланс економічних і суспільних сил у

народі, забезпечити економічну свободу і добробут громадян.

Справа однак не в самих різних родах власности, про що, наприклад, уже говорилося у програмі ОУН-УГВР під час другої світової війни. Суть справи лежить у тому, як керувати тими формами власности, тобто як і з кого формувати керівні органи, який має бути над ними контроль і т. д. У випадку державної власности маємо в управах підприємств паритетну участь службовців і недержавних працівників, нагляд спеціяльних комісій парляменту чи самоврядування, контроль профспілок і передусім саме законодавство, яке позбавляє державу виключного володіння своєю власністю. Подібне з кооперативною власністю, про що вже була мова, як і з приватною. Отож, мова не лише про сам формальний, але й про функційний плюралізм в економічній структурі.

Цей плюралізм є паралельним явищем до політичного плюралізму, і в своєму органічному пов'язанні вони творять основи політичної й економічної демократії. "Надбудовою" політичного плюралізму є (через партії й парляментарну систему) справжній політичний демократизм, а "надбудовою" економічного плюралізму (через усуспільнення і різні роди власности) є соціяльно-економічний демократизм. На мові сучасної термінології — це і є модерний демократичний соціялізм. Обидва запевняють здорову мобільність суспільства у його розвитку і дозволяють на достосування кожночасних правно-політичних структур до економічних і навпаки.

У цій проєкції усуспільнення як альтернативи до сучасного стану ми виходили з існуючої дійсности, з етатичного народного господарства, у його дальшому перспективному розвитку. Насувається питання, чи і наскільки можливе здійснення такої альтернативи в цій дійсності і за яких умов? Враховуючи те, що йдеться тут про повну перебудову як політичного, так і економічного ладу, є ясним, що усуспільнення в СРСР є можливе лише за умов довершення такої "мирної революції", початок якої ми бачили у "Празькій весні 1968". Завершена подібна еволюція

(яка виходить далеко поза рамки половинчастих реформ і коректур радянської системи) є в стані таке здійснити. Поза нею всяка інша можливість міститься у революційних змінах.

Треба пам'ятати, що ключем до усуспільнення є усунення монопольної політичної й економічної влади ЦК КПРС, і як довго вони не збираються відмовитися від цієї тотальної влади і виключних привілеїв, чи як довго їх до цього не змусять, немає шансів на здійснення усуспільнення обмежено-реформістським, еволюційним шляхом.

Зміст:

Наступ на національну власнопідметність 5
Еволюція власного потенціялу 30
Народ і еміґрація..... 53
Ворожий потенціял..... 74
Російські дисиденти..... 99
У полоні великодержавництва 115
Розрядка 139
Від самооборони до наступу..... 158
Справжнє усуспільнення, як програмова альтернатива... 178

Того ж автора:

На новому етапі, в-во "Пролог", 1965 р.
За сучасну концепцію української революції, в-во "Сучасність", 1970 р.
Динаміка визвольної боротьби, в-во "Сучасність", 1973 р.
Між двома революціями, в-во "Сучасність", 1974 р.